Noragoyn aghberk‘ Movsisi Khorenatswoy

VE RI
TAS

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԺԳ.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Ա. ԳԱՐԻԷՐ

Ուսուցչապետ յՈւսումնարանի Արեւելեան Կեն-
դանի Լեզուաց, Օժանդակ-վարիչ Ուսումնարանի
Ուսմանց ի Փարիզ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1894.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ

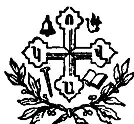
ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԺԶ․

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1894.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Ա. ԳԱՐՒԷՐ

Ուսուցչապետ յՈւսումնարանի Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց, Օժանդակ-վարիչ Ուսումնարանի Բարձրագոյն Ուսմանց ի Փարիզ

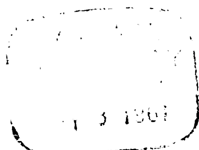
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1894.

Ա Զ Դ

Անցեալ տարի հրատարակած էինք հայագէտ Ա. Գարիէրի ուսումնասիրութիւնքն Մ. Խորենացւոյ նորագոյն աղբերաց[1]*, որոնք բոլորովին նոր լոյս սփռեցին խնդրոյս վրայ: Անկէ վերջը հայագէտը նորանոր եւ կարեւորագոյն գիւտեր ըրաւ՝ երկու ծանրակշիռ կէտ գտնելով, մին այն որ Խորենացի շատ յաճախ գործածած է զՄաղաղաս, եւ երկրորդ որ Խորենացւոյ քով կը գտնուի արձանագրութիւն մ'որուն գտիչն է Պրոկոպիոս: Այս նորագոյն ուսումնասիրութիւնքն հրատարակուեցան այս օրերս առանձին գրքուկով իբրեւ Յաւելուած առաջին քննութեանց՝ գաղղիերէն լեզուաւ:*[2] *Այժմ ի լոյս կը հանենք այս Յաւելուածին հայերէն թարգմանութիւնն ալ, որով կ'ամբողջանայ առաջին թարգմանութիւնը: Տետրակիս մասունքն՝ ինչպէս նախընթացինը, լոյս տեսած են մաս մաս "Հանդէս Ամսօրեայ" ուսումնաթերթին մէջ:*[3] *Տետրակիս մէջ աւելցուած է միայն հեղինակին Յառաջաբանը:*

Հ. Յ. Տ.

---

1 Նորագոյն Աղբերք Մովսէսի Խորենացւոյ. քննադատական ուսումնասիրութիւնք. գրեց Ա. Գարիէր, թարգմանութիւն: Վիեննա, տպ. Մխիթ. 1893. 8° Երես Ժ եւ 51:

2 A. Carrière, Nouvelles Sources de Moïse de Khoren etc. Supplément. Vienne, imprimerie des Méchitharistes 1894. 8° VIII pp. 40.

3 Հմմտ. Հանդէս 1893, թ. 10, էջ 309—311. 1894, թ. 2, էջ 53—67 եւ թ. 4, էջ 120—127:

Անցեալ տարի “Նորագոյն Աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ,, վերնագրին ներքեւ հրատարակուած մատենկան կցելով այս “Յաւելուածն,,՝ նորէն քննութեան չեմ առնուր արդէն պարզաբանուած իրերը: Ո՛չ թէ որովհետեւ կը կարծեմ թէ նիւթն սպառած է արդէն, քա՛ւ լիցի. բայց խնդիրն օգտիւ չի կրնար քննութեան առնուիլ կրկին անգամ, բայց միայն Սոկրատայ հայերէն թարգմանութեանց քննադատական ուսումնասիրութենէ մ’ետքը. եւ այսպիսի ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ է որ կանխաւ բնագիրք հրատարակուին: Սպասելով ասոր՝ ուրիշ ուղղութեամբ մը կը փնտռենք Հայոց Պատմութեան քանի մ’աղբիւրներ, որոնք ցայժմ մատնանիշ չեն եղած:

Ներկայ տետրակիս մէջ `բովանդակուած գրութիւնքն ալ՝ ինչպէս նախընթացին մէջ՝ տարանջատ հատուածներ են,

իրարմէ անկախ գրուած՝ բաց չափու որով իմ հետազօտութիւնքս արդիւնքի մը կ՚առաջնորդէին: Երբ Մաղաղասայ վրայ եղած յօղուածը կը գրէի, եւ ո՛չ կը կռահէի թէ անոր յաջորդէր պիտի ուրիշ մը Պրոկոպիոսի վրայ: Սակայն եւ այնպէս այս փոքրիկ աշխատասիրութիւնքն կը հրատարակեմ առանց բան մը փոխելու: Շատ գոհ եմ որ այս դրութեան հետեւեցայ անցեալ տարի, ուստի այսօր անկէ հրաժարելու յօժար չեմ:

Առ Հ. Յ. Տաշեան ուղղեալ նամակն՝ որ առաջին տեղը կը գրաւէ, ամէնէն յառաջ խոստովանութիւն մըն է մոլորութեան մ՚որով բաւական երկար ժամանակ սխալ հետոց ետեւէն գացի: Կը կարծէի թէ Մ. Խորենացւոյ մէջ գտած ըլլամ ստոյգ հետքեր անոր Զատկական Ժամանակագրութիւնը գործածած ըլլալուն: Խաբուած էի, եւ քիչ մնաց որ նշմարէի սխալանքն այն ատեն միայն, երբ այլ շատ ուշ էր: Բարեբախտաբար կրցայ ժամանակին հաստատել որ Զատկական Ժամանակագրութեան ամէն տեղերն, զորոնք համեմատած էի Հայոց Պատմութեան հետ, փոխառութիւնք էին ինքնին գլխովին Յով-

հաննու Մաղաղասայ ժամանակագրութենէն, որ քանի մը տարի երիցագոյն է: Ուստի վերջինս իբրեւ աղբիւր ծառայած ըլլալու է Հայ պատմագրին: Իսկ այն պարագային որ երկու ժամանակագրութեանց մէջ կը վարանէի, ինչպէս նամակս կը մատնէ, չունէր ամենեւին գոյութեան պատճառ մը, եւ միայն կը ցուցընէ բիւզանդական մատենագրութեան նիւթոց մէջ իմ ունեցած դոյզն փորձառութիւնս:

Երկրորդ յօդուածին մէջ կրցայ Մաղաղասայ տասնուվեց կտորները դէմ առ դէմ դնել Մ. Խորենացւոյ Հայերէն բնագրին: Համեմատութիւնն այնպիսի սերտ ազգակցութիւն մը կը ցուցընէ, որ կը ստիպուինք՝ որչափ ինձ կ՚երեւայ, սա երկակողմանի հետեւութիւնն ընդունելու. Եթէ Մովսէս Խորենացի չէ փոխառած Մաղաղասէն, պէտք է որ Մաղաղաս ինքնին օգտուած ըլլայ Հայոց Պատմութենէն։ Երկու լուծմանցս մէջ ընտրութիւն մ՚ընելը չի կրնար տարակուսական ըլլալ եւ ո՛չ մէկու մը համար: Իսկ անոնք որ չուզեն ընդունիլ իմ եզրակացութիւնքս, կրնան տակաւին երկու հեղինակաց հասարակաց աղբիւրի մ՚ենթադրութեան ապաստանիլ: Կարծեմ

թէ ապացուցած եմ այս առարկութեան շատ անհաւանական ըլլալը: Մ. Խորենացւոյ եւ Պրոկոպիոսի վրայ եղած յօդուածն անոր ոչնչութիւնը պայծառ պիտի պարզէ, զոնէ ինչպէս կը յուսամ:

Այնտեղ խօսքը պարզապէս բառացի փոխառութեան մը վրայ չէ, այլ պատմութեան մ'այնպիսի իրողութեան որ իւր ժամանակակէտն ունի: Զ դարուն կէսերը Պրոկոպիոս պատմիչը խօսած է արձանագրական յիշատակարանի մը վրայ, որ կը վերաբերի հիւսիսային Ափրիկէի Քանանացւոց ծեռօք գաղթականութեամբ գրաւուելուն, եւ որ իւր ժամանակն ալ կար: Մովսէս Խորենացի ալ ի մէջ կը բերէ այս արձանագրութիւնը: Արդ ապացուցինք որ Պրոկոպիոս էր ճշմարիտ հեղինակն այս զիւտին, զոնէ առաջինն որ անոր վրայ խօսած է: Ուստի գրած է հայ պատմագրէն յառաջ, որուն պատմուածքն ալ ո՛չ թէ բուն իսկ Պրոկոպիոսէն կախումն ունի, այլ երկրորդ ծեռքի աղբիւրէ մը: Վ'ուզուի Մաղաղասայ կորուսեալ մէկ հատակտորը համարուի այն, ինչպէս ես կը կարծեմ, կամ նաեւ բոլորովին ուրիշ ժամանակագրի մը մէկ կտորը, հետեւութիւնը նոյն կը մնայ:

Այլ եւ իմ ընդդիմաքանից համար պաշտպանութիւն մը՝ չէ համարակաց աղբիւրի ենթադրութիւնն, վասն զի անհնար է որեւէ դիպաց մէջ 550 տարիէն անդին անցնիլ, որ Ղանդալաց Պատերազմի գրոց հրատարակութեան տարեթիւն է, իբր դար մ'եւոքն այն ժամանակէն, որուն մէջ կը դնէ աւանդական կարծիքն Հայոց Պատմութեան յօրինումն:

Համառօտ ըսելով՝ ցուցուցած ենք թէ Մ. Խորենացւոյ գրոց մէջ կան յիշատակարաններ Զ դարու վերջէն: Մեր ընթերցողք պիտի կարենան վկշռադատել թէ այս Նորագոյն Աղբիւրք մինչեւ ո՛ր կէտ կրնան հաստատել մեր նախընթաց եզրակացութիւնքն, զոր հանած էինք հայ Սոկրատէն եղած փոխառութիւններէն:

Ա. Գ.

Փարիզ, 21 Մարտ 1894:

ՆԱՄԱԿ ԱՌ Հ. Ց. Տ.

Պէտք չէի Մովսէսի Խորենացւոյ աղբերաց քննադատութեամբ նորէն զբաղիլ մինչեւ այն վայրկեան որ Սոկրատայ Հայերէն Թարգմանութեան արդէն յայտարարուած հրատարակութիւնն աչքիս առջեւ ունենայի։ Այս այսպէս միտքս դրած եւ արդէն տեսակ մ'ալ պարտաւորութիւն վրաս առած էի "Հանդէս„ ընթերցողաց առջեւ[1]։ Կը սպասէի որ ընդդիմաբաններ ելլեն, եւ չէի ուզեր անոնց պատասխանել՝ բայց միայն այն ժամանակ, երբ լիակատար բնագիրները ձեռքս ունենայի։ Ընդդիմաբաններ եղան. շատ բան սորվեցուցին ատնք ինծի, բայց չկրցան համոզել զիս՝ իմ հետեւութիւնքս կերպարանափոխ ընելու։ Պր. Մալխասեանց, Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Պր. Նորայր Բիւզանդացի եւն շուտով պիտի տեսնեն, գոնէ այսպէս կը յուսամ, թէ ինչպիսի խնամքով ուսումնասիրած եմ իրենց աշխատասիրութիւնները, եւ թէ ինչ պատճառներով իրենց հետ համաձայն չեմ։

Եթէ, ինչպէս կը կարծեմ միշտ, Հայոց Պատմութիւնը չէր կրնար յօրինուիլ Ը դարուն սկզբէն յառաջ, շատ նշանաւոր կերպով կ'ընդարձակի հեղինակին գործածած աղբիւրներուն քննութեան ազատ ասպարէզը։ Ես սկսայ մշակել զայն եւ ինծի կ'երեւայ թէ հունձքը շատ առատ եղաւ։

Արդիւնքն "Հանդէս„ ընթերցողաց ալ հաղորդելու համար, Ձեզի ծանուցած եւ գրած էի հաստուած մ'այն փոխառութեանց վրայ, զոր Մ. Խորենացի ըրած է "Զատկական Ժամանակագրութենէն„, որ Հերակղիոսի (610—641) վերջին

---

1 Հանդէս Ամս. 1893, էջ 1893, էջ 184 եւ Նորագոյն աղբերք, էջ 41 եւն։

տարիներէն է[1]։ Ես չէի գտած անձամբ այս ի մէջ բերուած կտորները, վասն զի գրեթէ ամէնն ալ արդէն Վիստոն եղբարց հրատարակութեան (1736) մէջ նշանակուած են, բայց ճանչցած էի որ ասոնք են Հայ պատմագրին աղբիւրները։ Վերջին վայրկենիս, պարապոյ օրերու ուղեւորութեան մ'ելլելու ժամուն, տեսայ որ այս ամէն կտորները Յովհաննէս Մաղաղասի Ժամանակագրութեան մէջ կը գտնուին, որ մինչեւ Յուստինիանոսի թագաւորութեան վերջը (565) կը հասնի, բայց թերեւս աւելի ուշ յօրինուած է[2]։

Այս երկու ժամանակագրութիւններուն որմէ՞ն օգտուած է Հայոց Պատմութեան հեղինակը։ Այս խնդրին պատասխանել կարելի չէ առանց նախապէս մանրախոյզ կերպով ուսումնասիրելու այս բնագիրներն, որուն զբաղելու այժմ ժամանակ չունիմ. եւ այսպիսի ուսումնասիրութիւն մ'անով աւելի դժուարին եղած է՝ որ Յովհաննու Մաղաղասի Ժամանակագրութեան սկզբնական բնագիրը չունինք, այլ միայն մէկ համառօտութիւնը։ Հարեւանցի քննութենէ մ'ետքը միտեալ կ'ըլլամ կարծելու որ Մովսէս Խորենացի Մաղաղասի Ժամանակագրութիւնը գործածած է, որուն մէջ կը գտնուին շատ մը կտորներ, զորոնք Հայ հեղինակն ի կիր արկած է, եւ որոնք կը պակսին Զատկական Ժամանակագրութեան մէջ։

Ուստի հրաժարելով Ձեզի խաւրել այս վերջին Ժամանակագրութեան վրայ իմ յայտարարած յօդուածս, զոր պէտք է այժմ նոր յօրինել ամբողջովին, կը շտանամ Ձեր աչաց առջեւ դնել Մաղաղասի մէկ կտորն, որ կ'երեւայ թէ Հայոց Պատմութեան Գ գրոց ԺԲ գլխուն աղբիւրն եղած է՝ այն մասին համար, որ Կոստասայ թագաւորութեան

---

1 Քրումպախէր, Պատմութիւն Բիւզանդական մատենագրութեան, էջ 116։

2 Անդ, էջ 112։

վերջին տարիները, Պարսից դէմ պատերազմն եւ ինքնակալին ի Մոփսուեստիա մեռնիլը կը բովանդակէ։ Շատ ժամանակ կայ որ ծանօթ էր թէ Մ. Խորենացւոյ պատմածն որչափ անբաւական է եւ անճիշդ, եւ դժուար էր ըմբռնել թէ ինչպէս Հայ պատմագիր մ՚այնպէս անորոշ բացատրութիւններ գործածել կրնար այնպիսի պատերազմ մը յիշատակելու՝ որ իրեն հայրենակցաց քով պէտք էր հռչակաւոր եղած ըլլալ Ամթայ առմամբ։ Յաջորդ երկու համեմատութիւնը կը յուսամ պիտի ցուցընէ որ Մ. Խորենացի պարզապէս ընդօրինակած է յոյն հեղինակի մը շատ թերակատար տեղեկութիւնքը։

Մ. Խորենացի. Գ, 12:	Մաղաղաս, էջ 325:
	Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (Κωνσταντίου) βασιλείας ἐκίνησαν οἱ Πέρσαι, ἤτοι Ἀββουραρσάκιος (Σαββουραρσάκιος) ὁ βασιλεύς.
Իսկ Կոստանդեայ արարեալ Կեսար զՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից.	καὶ ἐπεστράτευσε κατ' αὐτῶν ποιήσας Καίσαρα Ἰουλιανὸν συγγενέα αὐτοῦ . . .
եւ տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բաղումք անկան յիւրաքանչիւրոց, եւ ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչեւ ի հաւանութիւն եկեալ,	καὶ κατελθὼν ἐπὶ τὰ Περσικὰ
արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս։	ἐποίησε πάκτα εἰρήνης μετὰ Περσῶν ἐπὶ φανερὸν χρόνον, πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων ἐν τῇ συμβολῇ.

Եւ ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ,	Καὶ ὑποστρέψας . . .
յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփսուեստի քաղաքին Կիւլիկեցւոց։	καὶ εἰσελθὼν ἐν Μαμψουεστίᾳ πόλει τῆς Κιλικίας, ἀρρωστήσας τελευτᾷ ἐκεῖ.[1]

Միտ դնելու է որ միայն Մ. Խորենացի եւ Յհ. Մաղաղաս կը յիշեն՝ որչափ ինձի ծանօթ է՝ Շապհոյ եւ Կոստասայ մէջ եղած խաղաղութիւն կամ զինադադար մը։ Ուրիշ որեւէ պատմագրաց մէջ չենք գտներ Մոպսուեստիայի[2] յիշատակութիւնն ալ, — որ անուան ուղղագրութեան կերպը միեւնոյն է երկու բնագրաց մէջ, — իբր տեղի մահուան Կոստասայ։ Վերն արդէն նշանակեցի որ Մաղաղասայ բնագիրը միայն համառօտութեամբ հասած է մեզի։

Արդէն կրնայի այժմէն իսկ Ձեզ նշանակել յոյն ժամանակագրիս շատ մը կտորներն, որոնք միեւնոյն կերպով կրնանք համեմատել հայ պատմագրին հետ։ Սակայն կարծեմ թէ լաւագոյն կ'ըլլայ զատոնք ուրիշ աւելի մանրազնին ուսումնասիրութեան մ'ընթացքին մէջ դնել։ Կը շատանամ ուրեմն մատնանիշ ընելով Ձեզ Մ. Խորենացւոյ հատակոտոր մը, որուն ծագումն մինչեւ ցայժմ ի զուր փնտռուած էի. այս կտորն է Թէոդոսի ձեռօք Թեսաղոնիկէի բնակչաց կոտորածին պատմութիւնը

---

1 «Ի ժամանակս սորա (Կոստանդեայ) խլրտեցան գրգռեցան Պարսիկք այսինքն արքայն Սբբուրարշակ (Շապուհարշակ) եւ Կոստանտեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս զազգական իւր, սպառազինեցաւ ընդդէմ նոցա։ . . . Եւ գնացեալ ի վերայ Պարսից արար խաղաղութիւն ժամանակս բազումս քանզի ի ճակատու անդ բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն։ Եւ դարձեալ եւ մտեալ ի Մամփսուեստիա քաղաք Կիւլիկեցւոց՝ անդ հիւանդացեալ վախճանի։»

2 Ուստի սխալած էի կարծելով որ Մ. Խորենացւոյ «Մոմփսուեստ» գրելը կրնայ Սոկրատայ յիշած «Մոպսուկրէն» ձեւին աղաւաղութիւնն ըլլալ, որ հայ թարգմանչին գործն ըլլայ. Նորագոյն ողբերգ. (էջ 42 ծան. 3։)

հմմտ. Մ. Խոր. Գ. լԹ. եւ Յ. Մաղաղաս, հրտ. ի Պոն, էջ 347։

Ծանօթ են ինծի այն ամէն առարկութիւնք, զոր կրնան ինծի ընել այսպիսի աճապարանօք գրուած տեղեկութիւնս կարդալէն ետքը։ Միայն կը խընդրեմ Ձեզմէ որ վերջնական դատաստան մը կարելու համար՝ համիք սպասել մինչեւ որ հետազօտութեանցս արդիւնքը մանրամասն պարզեմ։ Իսկ այս տարանջատ հատակոտորս այժմէն Ձեզի խաւրելս եւ "Հանդէսի„ մէջ աստնջականութիւն չնորհելնիդ խնդրելս անոր համար է, վասն զի շատ կարեւոր պատճառներ ունիմ հայագիտաց մտադրութիւնն՝ որչափ կարելի է շուտով՝ հրաւիրելու Յովհ. Մաղաղասի ժամանակագրութեան վրայ։ Այլեւայլ նշաններ կը համոզեն զիս կարծելու որ Հայոց Պատմութեան հեղինակն աչքին առջեւն հայերէն Թարգմանութիւն մ'ունի, որ եղած էր տակաւին չհամառօտուած յոյն բնագրէ մը։ Արդեօք կա՞յ դեռ այժմ եւս այս Թարգմանութիւնը։ Ո՞չ արդեօք Թաղուած է Էջմիածնի կաթուղիկոսական մատենադարանի գանձերուն մէջ։ Կը խոստովանիմ որ տպուած երկասիրութեանց մէջ ամէնեւին հետք մը չեմ գտած։

Այսպիսի Թարգմանութեան մը գտնուիլն այնչափ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ, որուն արժէքը չենք կրնար իբր չափազանց նկատել, նախ հայերէն մատենագրութեան եւ յետոյ նաեւ բիւզանդական ժամանակագրութեան[1] տեսակէտէ։

Հաճեցէք ընդունել եւն։

Փարիզ, 11 Սեպտեմբեր 1893:

Ա. ԳԱՐԻԷՐ

---

[1] Քրոնոգրաֆեր, անդ։

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ
ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

Ե.

Մովսէս Խորենացի եւ ժամանակագրութիւն Մաղաղասայ։

Պատմական քննադատութիւնը չէ ճշգրիտ գիտութիւն մ'այն իմաստով, որով կը նշանակենք ուսողութիւնն եւ երկրաչափութիւնը։ Չի յենուր որեւէ առածի մը վրայ, փորձառական եղանակաւ կը յառաջանայ եւ շատ անգամ ենթադրական հետեւութեանց կը հասնի։ Ստուգութեան աստիճանն՝ որուն հասնիլ կրնանք, ուսողական յայտյանդիմանութեան նկարագիրքն չունի ամենեւին. այսպէս իսկ կը պահանջէ այն նիւթոց բնութիւնը, որովք կը զբաղի քննադատական ուսումնասիրութիւնը։ Եւ այս է պատճառն որ պատմական ապացուցութեանց՝ ըստ երեւութին ամէնէն հաստատունքն անգամ՝ միշտ ընդդիմաբանութեանց կը հանդիպին կամ գոնէ կրնան հանդիպիլ։ Առօրեայ փորձը կը հաստատէ զայս։

Հաստատեցինք իրողութիւն մը. բայց այս հաստատած իրողութեան արդիւնքն այն ըլլալու չէ որ պատմական նիւթոց մէջ սկեպտական ընէ զմեզ։ Արդեամբք ալ կրնանք հաստատել միւս կողմանէ ոչ նուազ ստուգութեամբ՝ որ պատմական ճշմարտութեան մերձենալէն չենք դադրիր, եւ այս՝ նախընթաց սերնդոց ամբարած աշխատութեամբքն, հետազօտութեան յօրինուածութեանց կատարելագործուելովն եւ այժմու գիտնական հետազօտութեան աւելի եւս խստանալովն։ Այս

մտօք՝ յառաջադիմութիւնն այնպէս անուրանալի է որ ոչ ոք ատոր վրայ կը տարակուսի։

Արդ ուրեմն՝ երբ յօրինուածաբար յառաջ տարուած ուսումնասիրութեանց շարք մը մեզի այնպիսի եզրակացութիւններ հանելու կ'առաջնորդէ՝ որ հակառակ են յառաջագոյն ընդունուած գաղափարաց, պէտք է որ ընդդիմաբանութեան ակնկալենք։ Եւ այս բնական է։ Մանաւանդ թէ ցաւալի կ'ըլլար եթէ այլազգ ըլլար. վասն զի ընդդիմաբանութեամբ յաճախ ի լոյս կը հանուին իրողութիւններ, որոնք անտես եղած էին. երբեմն ցուցման մը տկարութիւնն որոշակի կը ներկայացուի, եւ կը ստիպէ միշտ որ մանրախոյզ հետազօտողն այն եզրակացութիւնքն աւելի եւս ամրապնդէ։ Առ այս՝ ամենէն աւելի ազդուն կ'ըլլայ՝ եթէ հակառակութեան նիւթ եղած խնդիրն ուրիշ մէկ կողմէն առնուիլ կարելի ըլլայ, ուրիշ ճամբայ մը մտնել եւ ցուցընել որ այն ալ միեւնոյն կէտին կը հասցընէ՝ որուն հասցուցած էր առաջին ճամբան։ Ասով, ինչպէս կը պատահի հաշուի մէջ, առաջին գործողութեան փորձն ըրած կ'ըլլանք։

Այս կարգի փորձ մ'այսօր ընել կ'ուզեմ այն եզրակացութեանց համար, զորոնք հանած էի քննութեամբ Մ. Խորենացւոյ մէկ աղբեր, այն է Հայերէն Սոկրատայ, որուն սկիզբը կը գտնուի Սեղբեստրոսի Վարքը։ Կարծեցի թէ իրաւունք ունէի հետեւեալ խորհրդածութիւնն ընելու. "Եթէ Հայոց Պատմութիւնը չի կրնար Ե դարուն՝ ինչպէս աւանդութիւնը կը պահանջէ՝ գրուած ըլլալ, այլ յայտնապէս Ը դարուն, ինչպէս կ'երեւայ թէ իմ հետազօտութիւններէս կ'եզրակացուի, զարմանալի կ'ըլլար եթէ երկու միջանկեալ դարերը, այսինքն Զ եւ Է դարք, Մ. Խորենացւոյ ինչ ինչ աղբիւրներ մատակարարելու գործակցած չըլլային։ Արդ եթէ այս երկու դարուց պատմական գրակա-

նութիւնը կրկնելով բան մը չգտնեմ, իմ առաջին ապացուցութիւնս՝ թէեւ չտապալի, սակայն նաեւ իմ աչացս առջեւ կը կորսնցընէ այն յայտյանդիմանութեան նկարագիրն՝ զոր իրեն կ'ընծայէի։ Ընդհակառակն եթէ կարենամ ցուցընել որ Հայ մատենագիրն աւելի կամ նուազ յաճախութեամբ գործածած է մէկ կամ շատ հեղինակներ Զ կամ Է դարու՝ որոնք բանակռուին մէջ տակաւին չեն յիշուած, առով պայծառ կերպով կը հաստատուի իմ յառաջադրյն պաշտպանած խնդիրս։

Արդէն պատմած եմ առ Հ. Ց. Տ. գրած նամակի մը մէջ¹ թէ ինչպէս ի սկզբան կարծեցի թէ Զորկական Ժամանակագրութեան մէջ գտած ըլլամ Մ. Խորենացւոյ աղբիւրներէն մին, եւ թէ ինչպէս տակաւ եկայ հասայ մինչեւ Յովհաննու Մաղաղեայ Ժամանակագրութեան (Զ դարուն վերջերը։) Ուստի աւելորդ է կրկնել հոս այն բաներն՝ որ Հանդէսի ընթերցողաց արդէն ծանօթ են։ Նմանապէս անյարմար է հոս ձեռնարկել Մաղաղեայ Ժամանակագրութեան ճշգրտագոյն թուականին վրայ խնդիր յուզելու, որ այժմու բնագրին համեմատ՝ կը հասնի կը միայ Յուստինիանու 37րորդ տարին (563). բայց որովհետեւ այս գործքը մեզի հասցընող միմիայն ձեռագիրը պակասաւոր է ի վերջոյ, կարելի եղած է ընդունիլ որ հեղինակն իւր երկասիրութիւնը շարունակած էր մինչեւ Հերակղեայ գահակալութիւնը (610.)² մեր դիտած նպատակին համար կը բաւէ գիտնալը որ գործքն Զ դարուն վերջին երրորդ մասէն յառաջ գրուած չի կրնար ըլլալ։ Իսկ իւր պատմական արժէքին ինչ ըլլալը դիւրաւ պիտի իմացուի այն սխալներէն, զորոնք գործել տուած է Մ. Խորենացւոյ։ Մաղաղեայ գրքին բազմաթիւ թերութիւնքն արդելք

¹ Տես վերը՝ էջ 1։

² Տես Քրումպախէր, Պատմութիւն բիւզանդական մատենագրութեան, էջ 112 եւն։

չեղան որ ժողովրդական ըլլար, եւ իրմէ ետքն եկող եւ իրեն նմանող ժամանակագիրներու մեծագոյն մասին աղբիւրն ըլլար։ Ուստի քանի կ'երթայ՝ կը հաստատուինք այն կարծեաց վրայ թէ այս գրքին հայերէն թարգմանութիւնն ալ կար, եւ թէ Հայոց Պատմութեան հեղինակն այն թարգմանութենէն միայն գիտէ զՄաղաղաս։

Այն համեմատութիւնք, զոր պիտի ընենք Մ. Խորենացւոյ եւ Մաղաղասայ բնագրաց մէջ,[1] ամէնն ալ հաւասարապէս ապացուցիչ չեն։ Ոմանց, թէեւ ի հարկէ սակաւուց թուով, նմանութիւնը՝ խառնիւ խօսելով՝ կրնայ ուրիշ կերպով ալ մեկնուիլ, եւ ոչ միայն կախման աղերսիւ։ Ուստի նախ մտածեր էինք որ ամէնէն յառաջ դնենք այն կոչմունքն որ ամէնէն աւելի որոշիչ են, որոնք ամէնէն աւելի յայտնի կերպով կը ցուցընեն թէ հայն մերթ համառօտութիւն եւ մերթ բառական թարգմանութիւն է յունին։ Երբ այսպէս միանգամ այլեւս տարակուսի տակ չմնայ փոխառեալ ըլլալը, կրնայինք դնել այն կտորներն ալ, որ ա՛յնչափ առանձնայատուկ չեն, եւ այսպէս՝ նախընթաց ապացուցումն օգտիւ գործածել վերջնոցս համար։ Այսպէս վարուիլն շատ օրինաւոր էր, եւ սակայն հրաժարեցանք անկէ։ Մեզի այնպէս երեւցաւ որ հետեւելով գլուխ առ գլուխ նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ կարգին, բոլորովին զերծ կ'ըլլանք այն ամբաստանութենէն թէ արուեստակեալ կերպով կարգաւորած եւ ներկայացուցած ըլլանք իրողութիւններն, որպէս զի մեր եզրակացութեանց աւելի նպաստաւոր ըլլան։ Ուստի ընթերցողին կը մնայ դատաստան ընել անձամբ՝ ուսումնասիրելով մի առ մի վեշտասան հատակտորքն, զորոնք կը պարունակէ Հայոց Պատմութեան՝ Մաղաղասայ ժամանակագրութեան հետ մեր ըրած համեմա-

---

1 Մաղաղասայ գրքէն կոչում կ'ընենք ըստ հրատարակութեան Պոննի քաղաքի, 1831ին։

տութիւնը։ Պիտի կշռադատէ բնագիրքը, համեմատութեանց արժէքն որոշէ, եւ այսպէս կարող պիտի ըլլայ ինքնին հանել այն հետեւութիւնքը, որոնք կը կարծէ թէ կ'ելլեն իւր քննութենէն։

Յաջորդովն մեր կոչումն ընելու կտորներէն շատերն այնպէս են՝ որ շատ երկայն մեկնաբանութեանց առիթ կրնան տալ։ Բայց որովհետեւ մենք կ'ուզենք միայն Մ. Խորենացւոյ աղբերքն հետազօտելով շատանալ, եւ ոչ թէ գիտնական հրատարակութեան մը համար ծանօթութիւններ գրել, միայն այնպիսի դիտողութիւններ ըրինք որոնք անհրաժեշտ հարկաւոր են երկու բնագիրները հասկընալու եւ համեմատելու համար։

Ա.

Մ. Խորենացի Բ, 13.	Մաղաղաս, էջ 155—156:
Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւս գետ քակեսցէ զիշխանութիւնս։	Κροῖσος Ἅλυν ποταμὸν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει.[1]

Հերոդոտ այս երկդիմի պատգամին վրայ կը խօսի, բայց անոր բնագիրը չի յիշեր։[2] Արիստոտէլ[3] աւանդած է մեզ Պիւթեան հարցուկին արտասանած տողը.

"Կրէսոս անցեալ ընդ Ալիս քակեսցէ իշխանութիւն մեծ։" Մաղաղաս, որ շատ քիչ գրագէտ է, ոտանաւոր տողս այլակերպած է եւ չափն աղաւաղած՝ ընդմիջարկելով ποταμὸν բառը, որ Մ. Խորենացւոյ քով հայերէն գետ թարգմանուած է։

---

[1] "Կրիւսոս անցեալ ընդ Հալիւս գետ քակեսցէ իշխանութիւն մեծ։"
[2] Հերոդ. Ա, 53։
[3] Հռետոր. Գ, 5։

Բ.

Մ. Խոր. Բ, 76.	Մաղաղաս, էջ 301—302:
... Տակիտոս ընդդէմ Արտաշրի[1] գայ զկողմամբք Պոնտոսի	Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοῦ Τακίτου ἐγένετο πόλεμος ἐν τῇ Ποντικῇ καὶ κατῆλθεν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς πολεμῶν,
... որ եւ սպանաւ ի յիւրոցն ի Ճանիւս պոնտացւոց որ են Խաղտիք. նոյնպէս եւ եղբայր նորա	καὶ ἐσφάγη ἐν Ζταννικῇ[2] τῆς Πόντου ...
Փղորիանոս ... ի Տարսոն:	Φλωριανός ... ἐπεστράτευσε κατὰ Περσῶν, καὶ ὡς κατέρχεται ἐν Ταρσῷ, ἐσφάγη ὑπὸ τῶν ἰδίων ...[3]

Հին հեղինակք շատ անմիաբան են տեղւոյն նկատմամբ ուր ինքնակալն Տակիտոս հիւանդութեամբ մեռաւ կամ սպանուեցաւ իւր զօրքէն (276:) Զոսիմոս կ'ըսէ թէ յԵւրոպա մեռաւ. Աւրելիոս Վիկտոր („Համառօտութիւն") ի Տարսոն Կիլիկեցւոց. նոյն Վիկտոր („Վասն կեսարաց")՝ ի Տիւանէս Կապպադովկացւոց: Միայն Մաղաղաս եւ

---

1 Անցողակի յիշենք որ Արտաշիր († 241) արդէն 34 տարի յառաջ մեռած էր, երբ Տակիտոս ինքնակալութեան ծիրանին զգեցաւ (276:)

2 Ուղղելու է ի Τζαννικῇ; հմմտ. οἱ Τζάννοι առ Մաղաղ. էջ 347, տող 8. եւ Τζανική առ Պրոկոպ., Վասն պարսկ. պատերազմին, Բ, 29:

3 „Ի թագաւորութեանն նորին Տակիտոսի եղեւ պատերազմ ի կողմանս Պոնտոսի, եւ գնաց թագաւորն պատերազմել եւ սպանաւ ի Ճանիւս Պոնտացւոց ... Փղորիանոս չոգաւ պատերազմաւ ընդդէմ Պարսից, եւ իբրեւ եկն ի Տարսոն, սպանաւ յիւրոցն: ...".

Մ. Խորենացի են, որ այս դէպքն եղած կը պատմեն ի Ճանէս, զոր Հայք Խաղտիք կը կոչէին :[1]

Գ.

Մ. Խոր. Բ, 79.	Մաղաղաս, էջ 302:
	Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς Πρόβος ἐπολέμησε τοῖς Γότθοις ἐν τῷ Σιρμίῳ.
Եւ ի պատերազմելն Պռոբոսայ ընդ Գութս, եղեւ սով սաստիկ.	καὶ ἐν τῷ πολεμεῖν αὐτὸν ἐγένετο λιμὸς κοσμικὸς μέγας,
եւ յոչ գտելոյ շտեմարանաց՝ յարեան զօրքն ի վերայ եւ սպանին զնա :	καὶ μὴ εὑρεθέντων ἀναλωμάτων ἐστασίασεν ὁ στρατός. καὶ ἐπελθόντες ἔσφαξαν αὐτὸν ἐν τῷ Σιρμίῳ...[2]

Երկու բնագրաց նմանութիւնն աւելի ակներեւ կ'երեւայ, եթէ գիտցուի որ դարձեալ միայն Մաղաղաս եւ Խորենացի են որ Պրոբոսի զօրաց ապստամբութեան պատճառ սովը կը դնեն :

Դ.

Մ. Խոր. Բ, 83.	Մաղաղաս, էջ 316—317:
. . . զոր արարեալ սիւգնոյն	...ἐποίησε σίγνον σταυροῦ, ὡς εἶδεν ἐν τῷ οὐρανῷ,
եւ առաջաբերեալ,	καὶ προηγεῖτο αὐτοῦ...
յաղթեաց պատերազմացն :	ἐνίκησε τὸν πόλεμον κατὰ κράτος.[3]

---

1 Համմտ. Մ. Խոր. Աշխ. Հրտ. Պատկ. էջ 16: Ճանէք, որք են Խաղտիք: Սէն-Մարթէն պահած է Ճանիընթերցուածը փոխանակ Ճանէք (ႽႠႬႨႵ):

2 “Իսկ թագաւորն Պրոբոս պատերազմեցաւ ընդդէմ Գոթաց ի Սիրմիոն. Եւ ի պատերազմելն նորա եղեւ սով մեծ աշխարհի. եւ իբրեւ ոչ գտան ծախք պարէնի ապստամբեաց զօրն. |եւ յարուցեալ սպանին զնա ի Սիրմիոն:,,

3 “...Արար սիւգնոն խաչի, որպէս ետես յերկինս,

Կ'երեւայ թէ հոս Մաղաղաս համառօտած է այնպիսի աղբիւր մը, որ շատ մեծ նմանութիւն ունի այն ընդմիջարկութեան հետ, զոր մատնանիշ ըրած ենք Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգմանութեան մէջ։[1] Երկու բնագրացս մէջ ալ σίγνον[2] (սիգնոյն, signum) բառին գործածութիւնը չի կրնար մեկնուիլ պարզ զուգադիպութեամբ մը։

Ե.

Մ. Խոր. Բ, 87.	*Մաղաղաս, էջ 319:*
Զոր արարեալ Կոստանդիանոսի, յետ այսորիկ առաքեաց	Ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἔπεμψε
զՀեղինէ զմայր իւր	τὴν ἑαυτοῦ μητέρα τὴν χύραν Ἑλένην
յԵրուսաղէմ ի խնդիր	εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς ἀναζήτησιν
պատուական խաչին,	τοῦ τιμίου σταυροῦ·
զոր եւ եգիտ իսկ	ἥτις καὶ εὑροῦσα ἀνήγαγε
զփրկական փայտն,	τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν
հանդերձ հինգ բեւեռօքն։	μετὰ τῶν πέντε ἥλων.[3]

Հայերէնն անկնյայտնի կերպով թարգմանուած է յունարէնէ, եւ առաջնոյն երկրորդէն կախումն ունենալն աւելի եւս որոշ կը տեսնուի նաեւ անկէ որ յիշեալ տեղւոյն հայերէնին անմիջապէս նախընթաց խօսքը կը համապատասխանէ՝

եւ յառաջ մատուցեալ զնա ... յաղթեաց պատերազմին զօրութեամբ։"

1 Նորագոյն Աղբիւր, էջ 13 եւն։

2 Մաղաղաս եօթն անգամ կը գործածէ այս բառն զինանշանի իմաստով։

3 «Իսկ թագաւորն Կոստանդիանոս առաքեաց զմայր իւր զտիկին Հեղինէ յԵրուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին. որ եւ գտեալ եբեր զպատուական խաչն հանդերձ հինգ բեւեռօքն։»

եթէ ոչ ըստ ձեւին գոնէ ըստ իմաստին՝ Մաղաղասայ քանի մը տող յառաջ տուած մէկ անճիշդ նախադասութեան (էջ 317)։

Քանզի Շապուհ աղաչեաց	Καὶ ἐπεστράτευσε κατὰ
զԿոստանդիանոս զյաղ-	Περσῶν καὶ ἐνίκησε καὶ
թողն, խնդրել հաշ-	ἐποίησε πάκτα εἰρήνης
տութիւն, եւ հաստատել	μετὰ Σαραβάρου[1], βασι-
խաղաղութիւն մշտնջե-	λέως Περσῶν, τοῦ Πέρ-
նաւոր. (զոր արարեալ	σου αἰτήσαντος εἰρήνην
են։)	ἔχειν μετὰ Ῥωμαίων.[2]

Եւ ո՛չ մէկ պատմագիր կ՚ընդունի թէ Կոստանդիանու եւ Շապհոյ մէջ խաղաղութեան դաշինք դրուած ըլլայ, եւս առաւել ո՛չ՝ թէ Պարսից արքայն խնդրած ըլլայ զայն։ Միայն Եւսեբեայ Կոստանդիանոսի Վարքը կ՚աւանդէ զայս,[3] զոր Մ. Խորենացի չէ ճանչցած, բայց որ կրնայ Մաղաղասայ աղբիւրն եղած ըլլալ։

Զ.

Մ. Խոր. Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 292:
	Καὶ τὸ δὲ λεγόμενον
	Στρατήγιον ἀνενέωσεν
	ὁ αὐτὸς Σέβηρος·
.... որպէս տիեզե-	πρῴην γὰρ ἦν κτισθὲν
րակալին	ὑπὸ
Աղէքսանդրի Մակեդո-	Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακε-
նացւոյ,	δόνος,
յորժամ անտի ընդդէմ	ὅτε κατὰ
Դարեհի	Δαρείου
սպառազինեցաւ, եւ սակս	ἐπεστράτευσεν, ὃς καὶ

---

1 Կարդալու է Σαπώρου.

2 "Եւ պատերազմեցաւ ընդդէմ Պարսից եւ յաղթեաց եւ արար դաշինս խաղաղութեան ընդ Շապհոյ արքային Պարսից, խնդրելով Պարսկին խաղաղութիւն ունել ընդ Հռոմայեցիս։"

3 Դ, 57։

այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր	
զաստացեալն Ստրատիգին.	ἐκάλεσε τὸν τόπον Στρατήγιον·[1]
քանզի ի նմա զպատերազմական յօրինեաց զկազմութիւն:	ἐκεῖ γὰρ στρατηγήσας τὰ τοῦ πολέμου ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Περσῶν.[2]
Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ հռովմայեցւոց նորոգեաց:	

է.

Մ. Խոր. Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 291:
...եւ ինքն շինեաց զբաղանիսն	...καὶ ἔκτισε δημόσιον λουτρὸν τὸ λεγόμενον Ζεύξιππον, διότι ἐκεῖ ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ τετραστῴου
ի տեղւոջ սեանն որ ունէր ստորագիր	στήλη χαλκῆ τοῦ Ἡλίου, καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔγραφε
խորհրդական անուն Արեգական,	τὸ μυστικὸν ὄνομα τοῦ ἡλίου,
ըստ Թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն,	Ζευξίππῳ θεῷ· οἱ δὲ Θρᾷκες οὕτως ἔλεγον τὸν ἥλιον. Οἱ δὲ τῆς πόλεως Βύζης οὕτως

---

1 Զատկական Ժամանակագրութիւնն (էջ 265 դ), որուն աղբիւրն է Հոս Մաղաղաս, Στρατῆγιν (Ստրատեգին) կ'ընթեռնու, որ կրնայ բուն հնագոյն ընթերցուածն ըլլալ:

2 "Եւ զաստացեալն Ստրատեգիոն նորոգեաց ինքն Սեւերոս. քանզի կանխաւ շինեալ էր, յԱղեքսանդրէ մակեդոնացւոյ, յորժամ ընդդէմ Դարեհի սպառազինեցաւ, վասն այնորիկ կոչեաց զտեղին Ստրատեգիոն. քանզի անդ յօրինեալ զպատերազմական կազմութիւն՝ անց յայնկոյս ընդդէմ Պարսից:

որոյ կոչմամբ յորջորջե-	*ὠνόμαζον τὸ αὐτὸ δη-*
ցան եւ բաղանիքն ։	*μόσιον [λουτρὸν]*[1]
	Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνο-
	μα ὅπερ εἶχε τὸ πρότε-
	ρον ὁ τόπος.[2]

Ը.

Մ. Խոր, Բ, 88.	*Մաղաղաս, էջ 292:*
Սա շինեաց եւ	*. . . Καὶ κτίσας ὁ αὐτὸς*
	βασιλεὺς καὶ κατεναντι
	τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος
զտեսարանն եւ ղդաղա-	*κυνήγιον μέγα πάνυ, καὶ*
նամարտկացն	*κατέναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς*
	Ἀφροδίτης
եւ զխաղալկացն, եւ զձի-	*Θέατρον· τὸ δὲ Ἱππικὸν*
ընթացսն	*ἔστησεν . . .*
ոչ կատարմամբ ։	*ὅπερ οὐκ ἔφθασε πλη-*
	ρῶσαι.[3]

Թ.

Մ. Խոր. Բ. 88.	*Մաղաղաս, էջ 320:*
Աւեն եւ զայս, եթէ	*Ὁ δὲ αὐτὸς Κωνσταν-*
	τῖνος
դաղտնի եհան ի Հռովմայ	*ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης*
	κρύφα

---

1 Այս բառն դրած ենք բնագրին մէջ՝ ըստ Ջորջ. Ճամանակէփրաճեան ։

2 "... Եւ շինեաց զՀասարակաց բաղանիս զառացեալն Զեւքսիպպոս, քանզի անդ կանգնեալ էր ի միջի չորեքքառահին սիւն պղնձի Արեգական, եւ ի ներքոյ գրեալ զխորհրդական անունն Արեգական՝ Զեւքսիպպեայ դից. զի Թրակացիք այսպէս կոչեն զարեգակն ։ Իսկ բնակիչք քաղաքին Բիւզայ այնպէս յորջորջեցին զՀասարակաց (բաղանիսն) Զեւքսիպպոս՝ ըստ անուանն զոր ունէր տեղին յառաջագոյն ։"

3 "... Եւ շինեաց Թագաւորն եւ յանդիման մեհենին Արտեմեայ զորսարանն մեծ յոյժ, եւ առաջի մեհենին Ափրոդիտեայ զԹէատրոնն. իսկ զձիընթացսն կանգնեաց ... զոր ոչ ժամանեաց կատարել ։"

զասացեալն Պաղադիոն	τὸ λεγόμενον Παλλάδιον
քերածոյ, եւ եդ զնա ի	ξόανον,[1] ἔθηκεν αὐτὸ εἰς
	τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα
Փորոնին	Φόρον
ներքոյ սեանն	ὑποκάτω τοῦ κίονος τῆς στήλης
զառ ի յիւրմէ կանգնեալ:	αὐτοῦ,
	ὥς τινες λέγουσι τῶν Βυζαντίων ὅτι ἐκεῖ κεῖται [2]

Այս Զ, Է, Ը եւ Թ հատուածոց մէջ ի վկայութիւն բերուած կտորները Մ. Խորենացւոյ գրոց մէկ գլխուն կը վերաբերին, եւ Բ, 88 գլխուն գրեթէ ամբողջ երկրորդ մասն են:[3] Զասոնք յառաջ բերի այն կարգաւ, զոր կը ցուցընէ Հայերէն բնագիրն, եւ միայն անոր համար այլեւայլ մասերու բաժնեցի, որովհետեւ Մաղաղասայ այլեւայլ տեղերուն կը համապատասխանեն: Պէտք չկայ պնդելու այս կողմանց նմանութեան՝ կրնամ ըսել՝ նոյնութեան վրայ: Կը շատանանք ընթերցողին մտադրութիւնը հրաւիրելով այն իրողութեան վրայ թէ այս հատակտորոց մէջ աւանդուած գրեթէ ամէն մանրամասնութիւնք այլուր ամենեւին չեն գտնուիր, բայց միայն Մաղաղասայ եւ Մ.

1 Ξόανον (արձան՝փայտեայ) կ'ածանցի ξέω (քերել՝ յղկել) բառէն, ինչպէս քերածոյ կ'ածանցի քերել բառէն. որ ξέωին հետ նոյն նշանակութիւնն ունի:

2 «Իսկ Կոստանդիանոս զաղտ հանեալ ի Հռովմայ զասացեալն Պաղղադիոն քերածոյ, դնէ զնա ի Փորոսին՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, ի ներքոյ սեան արձանին իւրոյ, զորմէ ասեն ոմանք ի Բիւզանդացւոց եթէ կայ անդ:»

3 Անօգուտ չ'ըլլար մեր այս համեմատած բնագիրքը՝ դէմ առ դէմ դնել այն համեմատութեանց հետ, զոր միեւնոյն էջին նկատմամբ ըրած է — բայց ոչ առանց հեգնութեան խայթի մը — գիտնականն Հ. Բարսեղ Սարգսեան, Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան եւ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց: Վենետիկ 1893, էջ Լ եւ ԼԱ:

Խորենացւոյ քով: Զարչալան ժամանակագրութիւնն գրեթէ բառ առ բառ օրինակած է Մաղաղասայ բնագիրը:

Ժ.

Մ. Խոր. Գ, 12. Մաղաղաս, էջ 325—326:

Զեմ հոս ի մէջ բերեր այն բնագիրքն, որ Կոստանդեայ ինքնակալի մահուան վրայ կը խօսին, որոնք արդէն հրատարակուած են վերնագոյն՝ էջ 3:

ԺԱ.

Մ. Խոր. Գ, 21.	Մաղաղաս, էջ 339 եւն:
Սաստիկ եւ յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց Վաղենտիանոս. որով եւ զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սատակեաց,	Ὁ δὲ θειότατος βασιλεὺς Βαλεντινιανὸς πολλοὺς συγκλητικοὺς καὶ ἄρχοντας ἐπαρχιῶν ἐφόνευσεν, ὡς ἀδικοῦντας καὶ κλέπτοντας καὶ ἁρπάζοντας. Τὸν δὲ πραιπόσιτον τοῦ παλατίου
եւ զՌոդանոս ոմն	αὐτοῦ ὀνόματι Ῥοδανόν, ἄνδρα δυνατώτατον καὶ εὔπορον καὶ διοικοῦντα τὸ παλάτιον
ներքինապետ	ὡς πρῶτον ὄντα ἀρχιευνοῦχον καὶ ἐν μεγάλῃ τιμῇ ὄντα,
այրեաց կենդանւոյն.	ζῶντα ἔκαυσεν . . .
քանզի երիցս հրամայեաց, եւ ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ:	ὁ γὰρ πραιπόσιτος αὐτοῦ Ῥοδανὸς ἥρπασεν οὐσίαν ἀπό τινος χήρας γυναικὸς κ. τ. λ.[1]

[1] "Իսկ աստուածասքանչ թագաւորն Վաղենտինիանոս բազում սինկղիտիկոսս եւ իշխանս գաւառաց սատա-

Յունարէն բնագիրը կը շարունակուի՝ պատմելով Վաղենտինիանու այլեւայլ ջանքերն որ Հռոդանոս անիրաւութեամբ յափշտակած ստացուածքներն ետ դարձընէ. զնոյն կը բացատրէ Հայն ալ շատ հակիրճ խօսքերով. "Երէցս Հրամայեաց, եւ ոչ դարձոյց . . . :„ Մաղաղաս աղբիւր եղած է ուրիշ բիւզանդեան ժամանակագրաց (Զատկ. ժամանակագր., Կեդրենոս եւն.), որոնք ներքինապետին Հռոդանոսի արկածքը կը պատմեն: Հնագոյն պատմիչք այսպիսի բան չեն գիտեր:

ԺԲ.

Մ. Խոր. Գ, 29.	Մաղաղաս, էջ 341—342:
. . . Հիւանդացեալ Վաղենտիանոս	. . . Βαλεντινιανὸς νόσῳ βληθεὶς μετὰ χρόνον ἐτελεύτα
ի բերդին որ կոչի Բերգիտիոն վճարի ի կենցաղոյս,	ἐν χαστελλίῳ Βιργιτιώνι[1] . . .
եղբօրն փոխանորդելով զտէրութիւնն:	Καὶ ἐβασίλευσε ὁ θειότατος Βάλης ὁ ἀδελφὸς Βαλεντινιανοῦ . . . Ὅτε γὰρ ἐτελεύτα Βαλεντινιανὸς ὁ αὐτοῦ ἀδελφός, οὐχ ἦν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Βάλης, ἀλλ' ἦν πέμψας αὐτὸν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ
Յետ բարեբախտագոյն	ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ πολεμῆσαι

կեաց, իբրու անիրաւեալս եւ գողացեալս եւ յափշտակեալս. իսկ զվերակացու պաղատանն իւրոյ Հռոդանոս անուն, զայր Հզօր յոյժ եւ մեծատուն եւ մատակարար պաղատան՝ քանզի առաջին ներքինապետ էր եւ ի մեծի պատուի, այրեաց կենդանւոյն . . . քանզի վերակացու իւր Հռոդանոս յափշտակեաց ինչս ի կնոջէ միոյ այրւոյ:„

1 Սոկրատ. Դ, 30. «Յամրոցին որ կոչի Բերգիտիոն:»

Վաղեսի պատերազմաւ	εἰς τὸ Σίρμιον πρὸς
Գթացն յաղթութեամբ	τοὺς Γότθους· οὕστινας
	νικήσας κατὰ κράτος
դարձի . . .	ὑπέστρεψε . . .[1]

Բնագիրքս համեմատելով՝ ինքնին երկու դիտողութիւնք կը ծագին։

1. Թէ Մ. Խորենացի եւ թէ Յ. Մաղաղաս կը գործեն հոս ի միասին մեծ պատմական սխալ մը՝ զՎաղէս յաջորդ դնելով Վաղենտինիանու։ Վաղէս արդէն տասներկու տարի կառավարած էր, երբ մեռաւ իւր եղբայրը (375։) Երկուքն ալ արդեամբք միեւնոյն տարին (364) ինքնակալ անուանուած էին եւ պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին այնպէս՝ որ Վաղենտինիանոս արեւմտեան գաւառաց կ'իշխէր եւ Վաղէս արեւելեան գաւառաց։ Այս վայրկենէս սկսեալ "անդառնալի կերպով երկուքի բաժնուեցաւ պետութիւնը, վասն զի Թէոդոսի ձեռօք նորոգուած միութիւնը քանի մ'ամիս միայն տեւեց։"[2] Ուստի Վաղէս Վաղենտինիանու յաջորդութիւնն առած երբեք չէր կրնար ըլլալ, այն որ առիթ եղաւ Արեւմտից պետութեան բաժնուելուն անոր երկու որդւոց մէջ՝ Գրատիանու եւ Վաղենտինիանու Բ։ Ուստի յոյն ժամանակագիրն եւ հայ պատմագիրն իրական պատմութեան բոլորովին հակառակ են։[3]

2. Երկու բնագիրքն՝ հայն եւ յոյնն՝ ի մերձուստ քննելով՝ կը տեսնուի որ առաջինն երկրորդին

---

1 "... Վաղենտինիանոս անկեալ յախտ՝ յետ ժամանակի վախճանի ի բերդին Բիրգիտիոնի։ Եւ թագաւորեաց աստուածասքանչն Վաղէս՝ եղբայր Վաղենտինիանու . . .։ Քանզի իբրեւ մեռաւ Վաղենտինիանոս եղբայր նորա, Վաղէս չէր ի Կոստանդնուպոլիս, այլ առաքեալ էր զնա եղբօր նորա՝ մինչդեռ կենդանի էր, ի Սիրմիոն պատերազմել ընդդէմ Գոտթաց, որոց յաղթեալ զօրութեամբ դարձաւ։"

2 Տէ-րէ-յ, Պատմ. Հռովմ. հտր. Է, էջ 397։

3 Մ. Խորենացի այնպէս լաւ հիւրացուցած է Մաղաղասայ տուած յաջորդութեան կարգն, որ զՍ. Ներսէս երկու անգամ Բիւզանդիոն գացած կը պատմէ, նախ Վաղեն-

համառօտութիւնն է միայն։ Մ. Խորենացի պատմելէն ետքը թէ տէրութիւնն անցաւ Վաղենտինիանու եղբօր, անմիջապէս կը յիշէ Վաղէսի դարձը. միայն յոյնէն այս մանրամասնութիւնը լաւ կրնայ հասկըցուիլ՝ անոր պատմելովն թէ Վաղէս Կ.Պոլիս չէր, երբ ինքնակալ հռչակուեցաւ, եւ խաւրուած էր իր եղբօրմէ Գոթաց դէմ պատերազմելու, եւ դարձաւ (ύπέστρεψε) անոնց յաղթելէն ետքը։ Վերացընելով երկու հեղինակաց պատմած դիպաց անպատմական ըլլալը, այսպիսի նշան մը վկայ է հայոյն յունէն կախում ունենալուն։

ԺԳ.

Մ. Խոր. Գ. 33.	Մաղաղաս, էջ 342:
. . . (Վաղէս)	. . . τοῦ οἰκήματος τοῦ ἀγροῦ
հրակէզ եղեալ յԱդրիանուպոլիս	ἀδήλως ἀναφθέντος καὶ ἀναφθέντων τῶν σκαλῶν νυκτός,
սատակեցաւ։	ἀπώλετο (Βάλης) μετὰ τῶν κουβικουλαρίων καὶ σπαθαρίων αὐτοῦ.[1]

Հոս կարեւորն ոչ այնչափ բնագրաց նմանութիւնն է՝ որչափ Վաղէսի մահը պատմելու եղանակը։ Գիտենք որ ինքնակալս Ադրիանուպոլսոյ դժբախտ պատերազմին (9 Օգոստ. 378) մէջ կորսուեցաւ. կ՚ըսուի թէ նետէ մը խոցուած՝ տարուեցաւ խղէկ մ՚որուն կրակ տուին Գոթք։ Մեր այս երկու հեղինակք պատերազմը չեն յիշեր. մանաւանդ թէ Մա-

---

տինիանու (Թէպէտ սա Արեւմուտք կը նստէր), եւ յետոյ Վաղէսի ժամանակ (Գ, 21 եւ 29։) Փաւստ. Բուզանդացի մի միակ ճամբորդութիւն մը գիտէ Ս. Ներսէսի ի Կ.Պոլիս. (Դ, գլ. 5 եւն։)

1 „. . . Քանզի տուն գեղջն գաղտ հրկէզ եղեւ եւ այրեցան դէզք խոտոց գիշերայն, սատակեցաւ (Վաղէս) հանդերձ սենեկապանօք եւ սուսերապահօք իւրովք։„

ղաղասի պատմածը՝ որ արդէն մթին է՝ բոլորովին կ'արտաքսէ պատերազմը։ Վաղէս, կ'ըսէ, փոխադրուեցաւ յԱդրիանուպոլիս շինութեան մը պատճառաւ։ Այն խղիկն՝ ուր իջեւանած էր, կրակ առաւ՝ առանց գիտցուելու (ἀδήλως) թէ ինչպէս. եւ որովհետեւ կրակը սանդուխն այրած լափած էր, հրկէզ եղաւ ինքնակալն իրեններուն հետ։ Մովսէս երբ Վաղէսի մահուան վրայ կը խօսի՝ ուրիշ աղբիւր մ'առջեւն ունեցած չ'երեւար, բայց եթէ յոյն ժամանակագիրս. եւ այս կրնայ ցուցուիլ անով որ հայերէնին մէջ ասոր անմիջապէս յաջորդող նախադասութիւնք բառ առ բառ թարգմանութիւն են Մաղաղասէն, ինչպէս այժմ պիտի տեսնուի։

ԺԴ.

Մ. Խոր. Գ, 33.	*Մաղաղաս, էջ 344, 19–20:*
Սա քակեաց զմեհեանս կռոցն	Τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἑλλήνων πάντας κατέστρεψεν
մինչեւ յատակս՝	ἕως ἐδάφους ὁ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεύς.
զփակեալսն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ,	[Κωνσταντῖνος . . . τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν καὶ τοὺς ναοὺς . . .][1]
	Մաղաղաս, էջ 345, 12—19:

---

1 Փակագծի [ ] մէջ առնուած բառերը թերի են Մաղաղասայ այժմու բնագրին մէջ. փոխ առնուած են անոնք Զոփ. Ժամանակագրութենէն (էջ 303 Դ) որուն հեղինակն այնպիսի բնագիր մ'առջեւն ունէր որ դեռ չէր համառօտուած. հմմտ. դարձեալ Մաղաղաս, էջ 324, տող. 1—4։ Հայերէն Լամբր. ձեռագիրն կ'աւելցնէ զփակեալսն բառէն առաջ միայն բառը, որ Վենետկոյ տպագրութեան մէջ կը պակսի, բայց ստուգիւ նախնական բնագրին կը վերաբերի (τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν.) Այս ալ նոր ապացոյց մըն է՝ բաց ասոնցմէ, զոր Նորայր իւր աղբերաց քննութեան մէջ (Քննասէր, Բ, էջ 39, 40 եւն) յառաջ բերած է, հաստատելու որ Լամբր. ձեռագիրն՝ իւր ընդմիջարկութեամբքն ալ հանդերձ, կրնայ շատ լաւ ընթերցուածներ պահած ըլլալ։

	. . . τοὺς τρεῖς ναοὺς τοὺς ὄντας ἐν Κονσταντινουπόλει . . . . καταλύσας . . .
զանուանեալն Արեգական	τόν τοῦ Ἡλίου ναόν . . .
եւ Արտեմեայ	τὸν τῆς Ἀρτέμιδις ναόν . . .
եւ Ափրոդիտեայ	τὸν τῆς Ἀφροδίτης ναόν . . .
ի Բիւզանդիոն.	
	Մաղաղաս, *344*, *20—23*:
աւերեաց նոյնպէս զտաճարն	ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἱερὸν
Դամասկի, եւ արար եկեղեցի.	Δαμασκοῦ ἐποίησεν ἐκκλησίαν χριστιανῶν·
նոյնպէս եւ զտաճարն	κατέλυσε δὲ καὶ τὸ ἱερὸν
Իլուզ[1] քաղաքի	Ἡλιουπόλεως
զԼիբանոսի	[τὸ τοῦ Βαλανίου,][2]

1 Այլ ընթերց. Իլէոս (տպ. Վենետ. 1865):

2 Բնագիրս կը լրացընենք ըստ Զատկ. Ժամանակ. (էջ 303 Գ). որ Մ. Խորենացւոյ զԼէբանոս բառին կը համապատասխանէ: Երկու ընթերցուածներէն ո՞րը նախամեծար ընտրելու է: Դժուարալոյծ խնդիր մըն է, որուն մասնաւոր քննութիւն մը կ'արժէ նուիրել: Յիշեալ հատուածին մէջ յիշուած «հռչակաւորն Երէփթորէոն» անշուշտ Արեգական տաճարն է ի Հելիոպոլիս, յայժմու Պաալպէք. (տես Ռընան, Ուղեւորութիւն ի Փիւնիկէ, էջ 314 եւն.) Մաղաղաս այլուր կը պատմէ թէ այս "աշխարհի հրաշալիքն" (θέαμα, էջ 380) ինչպէս շինուեցաւ Անտոնինոս Բարեպաշտէն եւ Արամազդայ նուիրուեցաւ. եւ ստուգիւ այստեղ խօսքն է Պաալպէքի մեծ՝ եւ ոչ թէ փոքր՝ մեհենին վրայ, որ Արամազդայ մեհեան կը կոչուի: Հաւանական չէ որ Արեգական տաճարն Լիբանոս նուիրուած ըլլայ, վասն զի Լիբան դից կամ մանաւանդ Լիբանանու Բահաղուն בעל לבנן հետքն այլուր չենք գտներ, բայց միայն պղնձեայ անօթոյ մը բեկորքին վրայ եղած արձանագրութեան մէջ, որ մեր թուականէն թերեւս Ժ դար հին է (տես Corpus Inscriptionum semiticarum, Pars I, Tom. I. p. 22 եւն.) Կարելի է որ զԼէբանոսի ընթերցուածն հիմնուած ըլլայ սխալ թարգմանութեան մը վրայ այն խօսքին՝ զոր Մաղաղասայ քով կ'ընթեռնունք (էջ 280) «Շինեաց ի Հելիոպոլիս Փիւնիկեցւոց Լէբանոս (ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης τοῦ Λιβάνου) զմեծ տաճարն Դիայ:» Իսկ Զատկ. Ժամանակագրու-

զմեծ եւ զհռչակաւոր զԵրեքքարեանն։	τὸ μέγα καὶ περιβόητον τὸ λεγόμενον[1] Τρίλιθον.[2]

ԺԵ.

Մ. Խոր. Գ. 39.	Մաղաղաս, էջ 347:
Բայց Պապայ լուեալ եթէ	
մեծն Թէոդոս	Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεὺς
ել ի Բիւզանդիոյ	ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν
ի Հռովմ կոյս,	ἐπὶ Ῥώμην
եւ մտեալ ի Թեսաղոնիկէ	εἰσῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πόλει·
հանդերձ սպայիւն,	καὶ τοῦ ὄντος μετ᾽ αὐτοῦ στρατιωτικοῦ πλήθους
եւ յաղագս իջավանին	διὰ μιτᾶτα ταράξαντος τὴν πόλιν,
եղեւ խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն,	ἐστασίασαν καὶ ὕβρισαν τὸν βασιλέα οἱ Θεσσαλονικεῖς. Καὶ θεωρήσας ἱππικὸν

Իխան՝ Բաղանէոս (Βαλάνιος) ըսելուն նկատմամբ՝ անյայտ է մեզ այս բառին ծագումը, որ այլուր չի գտնուիր եւ շատ դժուարութիւններ կը պատճառէ։ Հմմտ. Ուրնանի մեկնութիւնը (Ուղեւ. ի Փիւնիկէ, էջ 320), եւ Պօտիսէն, (Baudissin. Jahveh et Moloch, էջ 35) եւն։

1 Ընթերցողին աւելի դիւրինցընելու համար բնագրաց համեմատութիւնը, ստիպուեցանք վերջին նախադասութեանց կարգը տեղափոխել։ Մաղաղասայ բնագրին մէջ կարգն է այսպէս. նախ κατέλυσε — τρίλιθον, եւ յետոյ ὁμοίως — χριστιανῶν.

2 „Զամենայն տաճարս հեթանոսաց քակեաց մինչեւ յատակս՝ Թագաւորն Թէոդոսիոս։ [Կոստանդիանոս ... փակեաց միայն զմեհեանս եւ զտաճարս ...] (էջ 344, 12—19:) ... իսկ զերեսին տաճարսն՝ որ ի Կոստանդնուպօլիս էին, ... քակեաց ... զտաճարն Արեգական ... զտաճարն Արտեմեայ... զտաճարն Ափրոդիտեայ (էջ 344, 20—23.) Նոյնպէս եւ զմեհեանն Դամասկի արար եկեղեցի քրիստոնէից. քակեաց եւ զմեհեանն Հեղիուպօլսի [զԲաղանիոսի] զմեծն եւ զհռչակաւոր զասացեալն Երեքքարեանն։„

եւ մարտ խռովութեան,	ἐν τῇ αὐτῇ πόλει γέμοντος
եւ յաղթեալ ինքնակալին՝	τοῦ Ἱππικοῦ ἐκέλευσε τοξευθῆναι·
սատակեաց ի քաղաքացեացն	καὶ ἀπώλετο πλῆθος
արս հնգետասան հազար։	χιλιάδων δεκαπέντε.[1]

Հոս ալ կը գտնենք դարձեալ զՄաղաղաս եւ զՄ. Խորենացի միաբան իրարու, բայց բոլորովին հակառակ պատմաբանօրէն ուղիղ հաստատուածին։ Նախ, ստոյգ է որ Թէոդոս ի Թեսաղոնիկէ չէր, երբ հոս պատմուած դէպքերը պատահեցան։ Ինքնակալն ի Միլան լսեց ապստամբութեան լուրն, որուն զոհ գացած էր Թեսաղոնիկէի պահակազօրուն հրամանատարն, եւ Միլանէն էր — ինչպէս կը վկայեն Ս. Ամբրոսիոսի թղթերը, — որ պաղարիւնութեամբ հրաման խաւրեց քաղաքին ժողովուրդը կոտորելու։ Իսկ խռովութեան պատճառը կը դնեն՝ միայն Մաղաղաս եւ աւելի կամ նուազ իրմէ ուղղակի կախում ունեցող ժամանակագիրք՝ ինչպէս Թէոփանէս (Ը դար) եւ Կեդրենոս (ԺԱ դար), զայն՝ թէ կռիւ մը ծագեցաւ զօրաց օթեւանելու (μετᾶτα) պատճառաւ։ Նոյնն ըսելու ենք սպանելոց թուոյն նկատմամբ։ Նախ Մաղաղաս է որ 15.000 թիւը կը յիշէ, որուն կը հետեւի Զոնարաս (ԺԲ դար.)։ Թէոդորետոս՝ որ աւելի հին եւ արժանահաւատ է՝ միայն 7000 մեռեալ կը յիշէ։ Կեդրենոս երկու թուերս ալ յառաջ կը բերէ, բայց կ'երեւայ թէ նուազագոյնը կը նախընտրէ, "7000, ոմանք ասեն 15.000։"

1 "Թագաւորն Թէոդոսիոս ելեալ ի Կոստանդնուպօլսոյ ի Հռովմ կոյս՝ չոգաւ ի Թեսաղոնիկէ քաղաք. եւ քանզի որ ընդ նմայն էր զօրուն բազմութիւն յաղագս իջավանին խռովեցոյց զքաղաքն, ապստամբեցին եւ թշնամանեցին զԹագաւորն Թեսաղոնիկեցիքն։ Եւ տեսեալ հեծելազօր՝ լցեալ ի քաղաքին հեծելագնդին՝ հրամայէր սպանանել. եւ կոտեաւ բազմութիւն հնգետասան հազարաց։"

ԺԶ.

Մ. Խոր. Գ. 41	Մաղաղաս, էջ 346:
Իսկ մեծն Թէոդոս	Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος βάσιλεὺς ποιήσας πρόχενσον
ելեալ ի պատերազմ,	ἀπιὼν ἐπὶ πόλεμον,
ի Միդուլանոն հիւանդացեալ	ἐν Μιζουλάνῳ ἠῤῥώστησε
մեռաւ . . .	καὶ τελευτᾷ κ. τ. λ.[1]

Այս վերջին հատուածիս մէջ կարեւոր կէտն, որմէ կրնանք եզրակացութիւն մը հանել, այն քաղաքին անունն է, ուր մեռաւ Թէոդոս։ Ի՞նչ է պատճառն որ Միլան անունը փոխանակ սովորական Մեդիոլանոն ձեւին՝ զոր Եւսեբեայ Քրոնիկոնը[2] կ'ընծայէր Մ. Խորենացւոյ, վերջինս ընտրած է անուանս այնպիսի ուղղագրութիւն մ'որ այնչափ նման է Մաղաղասայ Μιζουλάνον անուան։[3] Եթէ մեր ընթերցողքն ալ նախընթաց համեմատութիւնքն այնպէս մեկնած են՝ ինչպէս մենք, պիտի չյապաղին ուղղել ըստ յունին՝ զՄիդուլանոն ի Միզուլանոն։ Եւ այս այսպէս ընելու այնչափ աւելի պատճառ կայ, որ Միդուլանոն արդէն հրատարակչաց ըրած մէկ սրբագրութիւնն է, եւ ձեռագրի մը մէջ չի գտնուիր։ Արդեամբք ալ Վենետկոյ (1865ին) հրատարակութեան մէջ կը կարդանք։ "Ամենայն օրինակք. ի Միզուլանոն

1 "Իսկ Թագաւորն Թէոդոս, համար արտաքեալ զօրուն ելեալ ի պատերազմ ի Միզուլանոն հիւանդացաւ եւ մեռաւ եւն։"

2 Հրտ. Աւգերեան, Բ, էջ 168։

3 Այս ձեւն որ տարրական արտաբերութեան մը արդիւնք է, երկու անգամ ալ կը գտնուի Մաղաղասայ քով, (էջ 297, տող 22, եւ էջ 298, տող. 1) ուր կը պատմուի թէ Վաղերիանոս ի Միլան սպանուեցաւ (չփոթելով Գաղիանաւ հետ), եւ չի գիտեր որ Վաղերիանոս գերի բռնուեցաւ Պարսիկներէն։ Պէտք է յիշել որ Մ. Խորենացի ուրիշ բան մ'ըրած չէ անոր վրայ, բայց միայն թէ երկար չապրեցաւ. ("Նոխե— ու յերկրի գլխանան." Բ, 76։)

կամ Մէջո-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մէ-ջո-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մէջու-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մէ-լո-դ-ա-ն-ո-ն։„ Վերջին ընթերցուածս անշուշտ սխալ ընթերցման արդիւնք է՝ "Մէջու-դ-ա-ն-ո-ն„ ձեւէ, որ կրնար կարդացուիլ "Միջուդանոն„ կամ "Միղուդանոն„ բայց ոչ՝ "Մի-լուդանոն։„ Այժմ անշուշտ կ'ընդունուի որ մեր ըրած սրբագրութիւնը շատ յանդուգն չէ։

Սակայն չենք կարծեր որ Հայերէն բնագրին նախնական ընթերցուածն Մէջո-լ-ա-ն-ո-ն ըլլայ։ Միտ դրուի որ Վենետիկոյ տպագրութեան յիշած հինգ տարբեր ընթերցուածոց մէջն ալ վերջին երկրորդ վանկերը միշտ -դ-ա-ն-ո-ն են։ Պէտք է ի նկատ առնուլ այս միակերպութիւնն, որ դիւրին ալ է՝ ենթադրելով որ Հայ թարգմանիչը կարդացած ըլլայ MIZOYΔANON փոխանակ MIZOYΛANON, եւ տառադարձած՝ Մէջո-դ-ա-ն-ո-ն։ Շատ անգամ առիթ տուած է այսպիսի սխալներու Δ եւ Λ տառերու նմանութիւնը. եւ այս կէտը Հայ բնագրին ուսկից ծագած ըլլալն այլ եւս տարակուսի տակ չի թողուր։

Այս ամէն համեմատութիւններէս ելած եզրակացութիւնն՝ մեզի կ'երեւայ թէ բաւական պայծառ կերպով ի յայտ կու գայ, այնպէս որ աւելորդ է յաւելուլ որեւէ ապացուցութիւն մը։ Առանց երկիւղի սխալելու՝ կրնանք հաստատել որ Հայերէն բնագիրը յառաջ եկած է անոր դէմ առ դէմ դրուած յունարէն բնագրէն։ Ուստի եւ Մ. Խորենացի ճանչցած եւ գործածած է Մաղաղասայ Ժամանակագրութիւնը։

Մի միակ առարկութիւն մը՝ եթէ հիմնաւոր ըլլար՝ կրնար այսպիսի հետեւութիւն մը տկարացընել։ Ուստի լաւ է որ կանխաւ իսկ պատասխանենք անոր՝ մինչդեռ չէ իսկ յարուցուած։ Մեր ընդդիմաբանք պիտի ըսեն անշուշտ որ Մ. Խորենացի չէ տեսած Մաղաղասայ գիրքը, բայց

գործածած է միեւնոյն յիշատակարանն՝ զոր գործածեր է յոյն ժամանակագիրը։ Ուրիշ բառերով՝ Մովսէս եւ Մաղաղաս հասարակաց աղբիւրէ մը քաղած են։ Այս առարկութիւնն արժէք մը կ՚ունենար, եթէ ամենափոքր նշան մ՚ալ գտնուէր որ այսպիսի աղբիւրի մը գոյութիւնը յայտնէր. ապա թէ ոչ ենթադրութիւն մըն է առանց հիման։ Արդ ամենամեծ խնամքով փնտռեցինք մենք այսպիսի նշան մը, մանրամասն ուսումնասիրելով ի մէջ բերած կտորներուն ամէն մէկը։ Մեր հետազօտութիւնն ի դերեւ ելաւ։ Ամէնէն նշանաւոր կոչմանց մէջ աւելի հնագոյն ժամանակ ելլել չկրցանք քան մինչեւ ի Մաղաղաս։ Եւ միտ դնելու է որ հոս խօսքը հատակոտորի մը վրայ չէ, եւ ոչ աննշանակ աղբիւրի մը։ Այն յիշատակարանը, որուն գոյութիւնն ապացուցանել պէտք էր, դատելով մեր ունեցած ծայրաքաղ համառօտութիւններէն՝ հարկ էր որ գոնէ Տակիտոսի ինքնակալէն մահուանէն (276. թիւ Բ.) մինչեւ Թէոդոս Մեծին մահը (395, թիւ ԺԶ.) հասնէր։ Արդ քանի որ ամենեւին հետք մ՚ալ մնացած չէ՝ ուղղակի կամ անուղղակի, այս միայն բաւական էր ինքնին՝ ջրելու այն ենթադրութիւնը թէ հասարակաց աղբիւր մ՚ունեցած ըլլան։

Ընդ հակառակն ի մէջ բերուած յոյն կտորներն շատ կէտերով իրարու կը նմանին. ամէնն ալ միջադէպներ պատմելու ձգտում մ՚ունին, սխալաւոր եւ բարբարոսական լեզու մը՝ լի լատին եւն բառերով. այնպիսի հանգամանքներ՝ որ բոլորովին կը համաձայնին Մաղաղասայ գործքին, եւ որուն առանձնայատուկ դրոշմ մը կու տան։ Հայ թարգմանութիւնը Մաղաղասայ ժամանակագրութեան ասորի-յունական ոճոյն յատկութիւնքը յաճախ ընդգրկած է։

Մ. Խորենացւոյ գործած մէկ՝ աւելի ընդհանուր կարգի՝ սխալը թերեւս յայտնագոյնս կը

ցուցընէ թէ կախում ունի Մաղաղասայ ժամանակագրութենէն եւ ոչ թէ հնագոյն գրութենէ մը։ Տեսանք ժԲ հատուածին մէջ որ Վաղենտինիանու յաջորդ կը դնէ զՎաղէս, որուն մէջ համաձայն է յոյն ժամանակագրին հետ։ Արդ այս կարգի սխալները Մաղաղասայ գործքին ամէնէն աւելի որոշիչ նկարագիրներէն են. ինք մի միակն է բովանդակ հռոմէական կայսրութեան պատմագրաց մէջ, որ չ'ընդունիր թէ երկու ինքնակալք կրցած են միեւնոյն ժամանակ իշխել։ Այսպէս Թէոդոսի յաջորդ կը դնէ զՅնորիոս, եւ Յնորիոսի մահուանէ ետեւ՝ զԱրկադիոս։[1] Նմանապէս Կոստանդիանու նախորդներուն յաջորդութիւնն ալ հետեւեալ կերպով ըմբռնած է. "Դիոկղետիանոսի՝ անոր հրաժարելէն ետքը՝ կը պայազատէ Մաքսիմիանոս Հերկուղէս, որ դարձեալ կը հրաժարի եւ գահը կը թողու Մաքսենտիոսի (այսինքն՝ Գաղերիոսի.) ապա կու գան յաջորդաբար Կոստանդիոս Քլորոս, Կ. Քլորոսի մահուանէն ետքը՝ Լիկինիոս, եւ Լիկինիոսի մահուանէն ետքը՝ Կոստանդիանոս Մեծն։"[2]

Կարծենք թէ այս խորհրդածութեամբք՝ զորոնք կրնայինք աւելի եւս ընդարձակօրէն պարզել, եթէ պէտք ըլլար, ի դերեւ հանած կ'ըլլանք հասարակաց աղբիւր մը դնելու ենթադրութիւնը։ Ուստի աւելի եւս ապահովութեամբ կը դառնանք մեր յառաջագոյն հաստատածին թէ՝ Մովսէս Խորենացի բազմաթիւ փոխառութիւններ ըրած է Յովհ. Մաղաղասայ ժամանակագրութենէն, որ առ նուազն Զ դարուն վերջին երրորդ մասէն է։[3] Եթէ Հայոց Պատմութեան ուրիշ աղբիւր չճանչնայինք, կրնայինք եզրակացընել որ այն գիրքը Զ դարուն վերջէն կամ

---

1 Մաղաղաս, էջ 349 եւն։

2 Մաղաղաս, էջ 311 եւն։

3 Մաղաղասայ հայերէն թարգմանութեան մը կարելի, եթէ ոչ հաւանական՝ գիւտն անշուշտ այս ժամանակամիջոցն աւելի եւս յետս պիտի մղէ։

Է դարուն սկիզբէն յառաջ չէր կրնար գրուած ըլլալ։ Սակայն Սոկրատայ Հայ թարգմանութեան տարեթիւն արդէն դար մ'աւելի յետս մղած է զմեզ. եւ ցայսօր բան մը գտնուած չէ՝ որ մեր յառաջագոյն հանած հետեւութիւնքն եղանակաւորենք։ Ուստի ներկայ ուսումնասիրութեամբս միայն այն հետեւութեանց հաստատութիւնը կ'ուզենք։ Այժմ դրականապէս հաստատուած է որ անկարելի է Հայոց Պատմութիւնը Ե դարու վերջերը կամ Զ դարու սկիզբը դնել. իսկ եթէ աւանդութեան տուած ժամանակամիջոցն այլ եւս կարելի չէ պաշտպանել, չենք տեսներ ստուգիւ որեւէ գիտնական պատճառ մ'որ արգելու զմեզ զայն մինչեւ Ը դար յետս մղել։

Փարիզ, 31 Դեկտեմբեր 1893։

Զ.

Մովսէս Խորենացի եւ Պրոկոպիոս:

Սալլուստիոս՝ Յուկուրթայի դէմ մղուած պատերազմին պատմիչը, այն առթիւ իրեն կարծիքը կը յայտնէ Մաւրիտանացւոց ծագման մասին։[1] Ըստ իրեն՝ Մաւրիտանացիք սերունդ են Պարսից, Մարաց եւ Հայոց, որոնք Հերակղեայ բանակին մէջ էին, եւ այն դիւցազին մեռնելէն ետքը Սպանիայէն Ափրիկէ անցան։[2] Հինգ դար վերջը յոյն պատմիչն Պրոկոպիոս՝ պատմելով Յուստինիանու Վանդալաց դէմ մղած պատերազմը կը խօսի նոյն նիւթոյ վրայ, բայց իբրեւ քրիստոնեայ պատմիչ մ'որուն ծանօթ է իւր Աստուածաշունչը։ Ըստ Պրոկոպեայ՝ Մաւրիտանացւոց նախնիք այն Քանանացիքն են՝ որ Իսրայելացւոց արշաւելովն իրենց հայրենիքէն վտարուած՝ գացին հաստատուեցան Ափրիկէի հիւսիսային ափունքը։ Իրեն տեսութեան ի նպաստ կ'ելլէ իրողութիւն մ'ալ։ Նումիդիոյ Տիգիսիս (Τίγισις) քաղաքին մէջ, կ'ըսէ, կը գտնուի փիւնիկերէն արձանագրութիւն մ'որ այսպէս է. "Մեք եմք փախուցեալքն յերեսաց Յեսուայ աւազակի, որդւոյ Նաւեայ։[3]"

Այս կարգի յիշատակարան մը պէտք էր պատմաբանից մտադրութիւնը սաստկապէս զարթուցանել։ Ասոր համար ալ այն արձանագրու-

---

1 Վասն յուգուրթեան պատերազմին, ԺԸ։

2 Սէն-Մարթէն երկար ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է պաշտպանելու՝ գոնէ յէականս՝ Սալլուստիոսի կարծիքը. Հմմտ. Դիտողութիւնք Սալլուստիոսի մէկ տեղւոյն վրայ՝ Մաւրիտանացւոց պարսկական ծագման նկատմամբ ի Յիշատակարանս Ճեմարանին Արձանագրութեանց եւ Գեղեցիկ Դպրութեանց, Հտր. ԺԲ, էջ 181—256։

3 Պրոկոպիոս, Վասն Պատերազմին Վանդալաց, Բ. 10։

թիւնն՝ որուն վրայ կը խօսի Պրոկոպիոս, շատ անգամ յիշուեցաւ, մեկնաբանուեցաւ, վիճաբանութեան նիւթ եղաւ: Այսօր ոչ ոք անոր վաւերականութեան պաշտպան կ'ելլէ. եւ նոր գիտնոց մէջ միայն Շրէօտէր ծանօթ է մեզ որ հակամէտ էր ընդունելու զայն:[1] Սակայն որչափ ալ օգտաւէտ ըլլայ այսպիսի խնդրոյ մը քննութիւնը չենք՝ կրնար հոս անոր վրայ խօսելու յօժարիլ: Մեզի կարեւորն է միայն Պրոկոպիոսի պատմածին սկիզբն ու ծագումը:

Այս պատմութիւնն աւանդող պատմագրաց առաջինն ըստ կարգի ժամանակին՝ է Եւագրիոս Զ դարուն վերջը, ինքն ալ Պրոկոպիոսի պէս այս իրողութիւնը կապած է Բելիսարու Վանդալաց դէմ ըրած արշաւանքին հետ. բայց իր պատմութիւնը կը սկսի ըսելով **թէ ոչ ով այս բանիս վրայ խօսած էր մինչեւ Պրոկոպիոսի ժամանակ:**[2] Եւ սակայն լիովին հաւատք կ'ընծայէ Պրոկոպիոսի այն վկայութեան որ կը **յայտարարէ թէ անձամբ կարդացած է հին արձանագրութիւնը.**[3] Ի հարկէ այսպիսի բան մը չենք գտներ բնագրին մէջ՝ որուն կ'ուղղէ զմեզ Եւագրիոս: Սակայն իրեն ըսածը մեկնելու համար պէտք չկայ ենթադրելու որ ինքն ուրիշ բնագիր մ'ունեցած ըլլայ՝ մերինէն տարբեր եւ կամ թէ այնպիսի տեղեկութիւններ ալ ունեցած իրեն տրամադրութեանները եւ, որ այսօր կորսուած ըլլան: Պէտք է Պրոկոպիոսի պատմածը մտադրութեամբ կարդալ, եւ կը տեսնենք որ ականատես մըն է պատմողը: Գիտենք որ ինքը ժամանակից էր Ափրիկէի արշաւանաց իբրեւ կցորդ Բելիսարի սպայապետաց-խմբին, ինչպէս սովոր ենք կոչել այսօր. նաեւ հուչակաւոր զօրավարին մեկնելէն ետքն ալ կեցաւ ինքը Վան-

---

1 Շրէօտէր, Փիւնիկերէն լեզուն, էջ 3:

2 Եւագր. Պատմ. Եկեղ. Դ. 8. «Ասէ (Պրոկոպիոս) եւ զայլ ինչ . . . որ չէ ուրեք պատմեալ նախ քան զնա . . .:»

3 Անդ. «որ եւ ասէ թէ ընթերցեալ իցէ զայն զգրեալն փիւնիկերէն նշանագրօք:»

դալաց ձեռքէն յետս գրաւեալ գաւառաց մէջ։ Երկրին մէջ եղած իւր շրջագայութեանց ժամանակ անշուշտ այցելած է Տփղիս քաղաքը՝ եւ տեսած անոր հնագոյն ամրոցը (φρούριον) որուն համար կ'ըսուէր թէ Քանանացիներէն շինուած ըլլայ։ Հոն տեսած է նաեւ ողորկ մարմարէ երկու սիւները, որոնց վրայ փիւնիկական տառերով եւ Փիւնիկեցւոց լեզուաւ քանդակուած էր[1] այն արձանագրութիւնը, որուն վրայ կը խօսի։ Ծանօթ է իրեն որ այս սիւները կը գտնուէին Տփղիսի մեծ աղբեր մօտ։[2] Այս ամէն մանրամասնութիւնք հարկ է որ ամենամեծ ճշգրտութիւն ունենան, եւ ականատես վկայ մը կը մատնեն։ Բոլորովին ալ կը համաձայնին տեղեաց այժմու վիճակին հետ։ Տփղիսի դիրքը ճանչցուեցաւ որ այժմու Տաուրգա գիւղին տեղն է, Դեղղիսէն իբր քսան հազարամեթր հեռու դէպ ի հարաւ-արեւելք։[3] Հին բերդին աւերակաց ստորոտն որ ցայսօր ալ գրեթէ անմատոյց կը համարուի, տակաւին կը բղխէ ակնաղբիւրը։ Զայն պատող պարսպին մէջ ագուցուած են հին բեկորներ, որոնց մէկ բարձրաքանդակին արդէն հրատարակուած է։[4] Թերեւս օր մ'ալ գտնուին հոն այն երկու սիւները փիւնիկական արձանագրութեամբ, զոր տեսած է Պրոկոպիոս։

Պրոկոպիոս բոլորովին անկարող էր փիւնիկերէն կամ կարքեդոնական արձանագրութիւն մ'ընթեռնուլ, եւ շատ հաւանական է որ նոյն

---

1 Վասն Վանդալաց, Բ. 10 "Կան եւ երկոքին սիւնքն ի սպիտակ քարանց մերձ առ աղբերական մեծի, որ ունին նշանագիրս փիւնիկականս՝ քանդակեալ ի լեզու Փիւնիկեցւոց, որ ունին այսպէս . . .։"

2 Քիչ մ'ետքը (գլ. ժԳ) նորէն կը յիշուի Տփղիսի աղբիւրը, որուն դիրքը շատ ճիշդ նկարագրուած է։

3 Շատ մը նոր գիտնականք, ի միջի այլոց Մովէրս կը շփոթեն զՏիփիսա՝ Տինփիսի հետ (Թանձէր։) Այս սխալին սկզբնապատճառն եղած կ'երեւայ Պրոկոպիոսի բնագրին լատին թարգմանիչը՝ Գրոտիոս։

4 Ք. Վէնէերալ, Հռոմէական աւերակք Ալճերիոյ. Քաղիլաստան Ճուրճուրայի։ Փարիզ 1868, եջ 8 եւն։

վիճակին մէջ էին այն ժամանակ երկրին բոլոր անձինքը։ Ուստի ստիպուած ենք ընդունիլ որ զոհ եղած է տեղական կարծեցեալ գիտնոյ մը խաբէութեան, որ անշուշտ Մաւրիտանացւոց քանանեան ծագումն ունենալուն վրայ խօսակցութիւն մ'ընելէն ետքը՝ իրեն ցուցուցած եւ մեկնած ըլլալու է արձանագրութիւն մ'որով զինքն իր կարծեաց մէջ հաստատել կարենայ։ Միայն Պրոկոպիոս չէ՝ որուն այս տեսակ պատահար մը դիպած ըլլայ։ Զինչ եւ իցէ՝ ամենայն վստահութեամբ իւր հնախօսական գիւտը մուծեց իրեն Վանդալաց պատերազմին վրայ գրած գրքին մէջ՝ որ լոյս տեսաւ 550 կամ 551ին։[1]

Ուստի պարզ աւանդութիւն մը չէ այն զոր կրկնած ըլլայ Պրոկոպիոս. բոլորովին նոր իրողութիւն մըն է զոր բերած է Ափրիկէի իւր արշաւանքներէն եւ որով ճոխացուց մարդկային ծանօթութիւնքն։ Եւագրիոս իրաւունք ունի ըսելու որ Պրոկոպիոսէն յառաջ ոչ ոք խօսած էր այս արձանագրութեան վրայ։ Բայց այն ատեն այս խնդիրը շատ կարեւոր կէտ կ'ըլլայ Մովսիսի Խորենացւոյ աղբերաց քննութեան տեսակէտէ։ Արդեամբք ալ Խորենացի կը պատմէ (Ա. ԺԹ) թէ Քանանացիք՝ Յեսուայ առջեւէն փախչելով ապաստանեցան յԱգռաս (?), եւ թէ այս բանս կը հաստատուի յաջորդ արձանագրութեամբ, զոր ցայսօր ալ կրնայ մարդ տեսնել յԱփրիկէ, քանդակուած սեան մը վրայ. "Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ մեք նախարարք Քանանացւոց եկաք բնակել աստ։"[2]

Առաջին տեսութեամբ կը գտնենք այստեղ Պրոկոպիոսի պատմածէն քաղուածք մը։ Սակայն մանրախոյզ համեմատութիւն մը կը ցուցընէ քանի մը տարբերութիւններ, որոնք արժանի են

---

1 Քրումպախեր, Պատմ. Բիւզանդեան Մատենագրութեան, էջ 42։

2 Մ. Խոր. Գիրք Ա, գլ. ԺԹ։

նկատողութեան առնուելու։ Նախ Քանանացւոց բառը Պրոկոպիոսի այն տեղւոյն մէջ չկայ, ուր միայն Պաղեստինի երկու ազգեր յիշուած են՝ Գերգեսացիք եւ Յեբուսացիք. (Γεργεσαῖοί τε καὶ Ἰεβουσαῖοι.) Փախստականք այնտեղ չեն ըսուիր ըսաւ թէ ըլլան նախարարք, այլ ամբողջ ժողովուրդն (ὁ λαός) է որ կը գաղթէ երկրէն։ Ըստ Պրոկոպեայ՝ ապաստանեցան Քանանացիք ի Լիբիա (εἰς Λιβύην· ἐστάλησαν). Խորենացի՝ որ այլուր Լիբիէ բառը կը գործածէ (Բ, բ) հոս ուրիշ բառեր գործածած է՝ Աֆրիկէ, զոր եւրքէն պիտի մեկնենք, եւ Աֆրիկեցւոց. այս բառերը Հայոց Պատմութեան մէջ մէյ մըն ալ չեն գտնուիր։ Խորենացի չ'ըսեր թէ սիւները Երկու հատ էին, եւ Յեսու չի կոչուիր որդի Նաւեայ արձանագրութեան հայերէն բնագրին մէջ։ Կրնայինք տակաւին յաւելուլ քանի մը մանրամասնութիւններ ալ, բայց այս նախընթացն ալ արդէն բաւական է։ Ով որ ուսումնասիրած է Մ. Խորենացւոյ իւր աղբիւրները գործածելու կերպը, յայտնի է անոր որ հայ պատմագրին պատմածն չէ ուղղակի Պրոկոպիոսի պատմութենէն։ Կամ թէ ըսենք՝ Պրոկոպիոսի գիրքը Մ. Խորենացւոյ աղբիւրն եղած չէ։ Այս երկու հեղինակաց մէջ կայ երրորդ մ'ալ, զոր պէտք ենք այժմ փնտռել։

Այն պատմագրաց շարքին մէջ՝ որոնք Պրոկոպիոսի ծանուցած իրողութիւնն եւ արձանագրութեան բնագիրը յառաջ բերած են, ոմանք՝ ինչպէս Եւագրիոս[1] եւ Թէոփանէս (իբր 810ին)[2] ճշդութեամբ կը համառօտեն իրենց գաղափարը եւ արձանագրութենէն բան մը չեն փոխեր. ուրիշները՝ օրինակի համար այն համառօտութիւնքն՝ զոր Քրոնիկը Յովհաննու Ասիացւոյ[3] կ'ընծայէ, եւ

---

1 Եկղ. Պատմ. Դ, 18.
2 Ժամանակագրութիւն (հրատ. C. de Boor) էջ 200։
3 Cramer, Anecdota graeca paris. II, 389.

Սուիդասայ Բառգիրքը՝[1] պատմութեան ինչ ինչ մասերը կերպարանափոխ կ'ընեն եւ արձանագրութեան ուրիշ բնագիր մը կու՛տան. Մենք ենք Քանանացիք, զորոնք փախստական ըրաւ աւազակն Յեսու։[2] Այս վերջնոյս մէջ կը գտնենք Խորենացւոյ աղբիւրը։

Արձանագրութեան նոր բանաձեւը չունի որդի Նաւեայ բառերը, այլ ունի՝ քանանացիք։ Եթէ Մ. Խորենացի նախորդող քանանացւոց թարգմանած է, առ այս ունէր նախօրինակ մը։ Արդեամբք ալ թէ՛ Քրամէրի եւ թէ՛ Սուիդասայ բնագիրք չեն ըսեր թէ ամբողջ ժողովուրդը մասնակցած է այս գաղթականութեան, այլ միայն առաջք (Քրամէր՝ αἱ δυνάσται, Սուիդաս՝ βασιλεῖς καὶ δυνάσται.)

Արձանագրութեան իբր ներածութիւն կազմող տողերն ալ հետաքրքրական համեմատութեանց առիթ կու տան։ Եւ որովհետեւ Սուիդասայ բնագիրն ամէնէն աւելի կատարեալն է, զայս կը դնենք յաջորդով Մ. Խորենացւոյ հայերէնին դէմ առ դէմ։

Մ. Խոր. Ա, ԺԹ.	Սուիդաս, հմմ. Χαναάν.
Ի սատակել սորա զՔանանացիս՝	. . . ἐκβαλὼν πάντας τοὺς βασιλεῖς καὶ δυνάτας τῶν ἐθνῶν. οἵτινες ὑπ' αὐτοῦ διωκόμενοι διὰ τῆς παραλίου Αἰγύπτου τε καὶ Λιβύης
անցին ի սմանէ փախըստականք	κατέφυγον
յԱփռաս	εἰς τὴν τῶν Ἄφρων

---

1 Հատուածն Χαναάν, հրտ. Bernhardy, II, 2 հրտ. 1593ի եւն։

2 "Մեք եմք քանանացիք, զորս վտարեաց Յեսու աւազակ։"

նաւելով ի Թարսիս.	χώραν . . .
եւ յայտնի դրոշմամբ, որ յարձանս ափրիկեցւոց աշխարհին գրեալ	καὶ ἐν πλαξὶ λιθίναις ἀναγραψάμενοι τὴν αἰτίαν δι᾽ ἣν ἀπό τῆς Χαναναίων γῆς ᾤκησαν τὴν Ἀφρικήν.
կան մինչեւ ցայսօր ժամանակի արդարապէս այսպէս.	καὶ εἰσι μέχρι νῦν αἱ τοιαῦται πλάκες ἐν τῇ Νουμιδίᾳ, περιέχουσαι[1] οὕτως.[2]

Հոս կը յաջորդէ յունին եւ հայոյն մէջ արձանագրութիւնը, զոր արդէն ուսումնասիրեցինք:

Այս երկու բնագիրքն համեմատելով՝ հետեւեալ դիտողութիւնքն ընել կը ստիպուինք:

1. Աֆրոսս բառը, որուն Ափրիկէի նշանակութեամբ գործածուած ըլլալն արդէն ծանօթ էր, այժմ կը մեկնուի յունարէնովս՝ εἰς τὴν τῶν Ἄφρων χώραν[3] (յերկրին Աֆրաց) կարծեմ թէ հաւանականագոյնս հայ թարգմանչին գործած մէկ սխալ ընթերցումն է այս. ապա թէ ոչ՝ զԱֆրոսս պէտք է ուղղել Աֆրոս կամ Աֆրոսս: Ստոյգ է միայն որ Աֆրոսս չէր կրնար Աֆրիկէէն յառաջ գալ, ինչպէս երբեմն պնդած են:

---

1 Քրոնիկի հրատարակած բնագիրը յայտնապէս ծայրաքաղ մըն է Սուիդասէն, եւ է այսպէս. «Քանանացիք ազգաց՝ վտարեալք ի Յեսուայ Նաւեայ, եւ ոչ ընկալեալ յԵգիպտացւոց, անցեալ բնակել յերկրին Ափրիկեցւոց՝ գրեցին». — Հոս կը յաջորդէ վերը դրուած արձանագրութիւնը:

2 «Մերժեալ զամենայն արքայս եւ զբռնաւորս ազգաց. որ վտարեալ ի Նմանէ՝ ընդ ծովափունս Եգիպտոսի եւ Լիբեայ փախեան յերկիրն Աֆրաց եւ ի տախտակս քարեղէնս գրեալ զպատճառս, ոյր վասն ի Քանանացւոց աշխարհէն եկին բնակել յԱփրիկէ. եւ կան մինչեւ ցայսօր այս տախտակք ի Նումիդիա, որ ունին այսպէս»

3 Պրոկոպ. εἰς Λιβύην ἐστάλησαν. Թ դարուն սկիզբը Թէոփանէս կ'ըսէ դարձեալ. "զարեւմտեանն Լիբիա, զաշխարհն՝ որ կոչի Աֆրաց", Ժամանակագր. (Հրտ. C. de Boor) Ա, էջ 93:

2. Երկու բնագրաց ամենէն նշանաւոր տարբերութիւնը կը կազմէ այն ճամբան՝ զոր բռնած են փախստական Քանանացիք։ Ըստ յոյն Սուիդասայ՝ ցամաքի ճամբան բռնելով կը հասնին Ափրիկէ՝ Եգիպտոսի եւ Լիբիայի ծովափունքը (παράλιος) դառնալով։ Մ. Խորենացի ընդհակառակն կ՚ըսէ՝ անցին նաւելով ի Թարսիս։ Տարակոյս չկայ թէ այս բանս Ս. Գրոց[1] այն նմանողութիւններէն է, որոնցմով Խորենացի իւր գործածած աղբիւրներն մեծ յօժարութեամբ կը ճոխացընէ։[2]

3. Սա բառերը ᾤχησαν τὴν ’Αφριχήν կը մեկնեն Մ. Խորենացւոյ տուած արձանագրութեան վերջին մասը՝ եկաք բնակել աստ։

4. Անկարելի է՝ երկու բնագրաց վերջին նախադասութիւնքն համեմատելով՝ չճանչնալ երկուքին նմանութիւնը, գրեթէ նոյնութիւնը։

Ուստի ստիպուած ենք հաստատել թէ անձուկ ազգակցութիւն կայ Սուիդասայ բնագրին եւ Մ. Խորենացւոյն մէջ։ Կ՚ըսենք աղբերակցութիւն, եւ ոչ կախումն։ Նախ Խորենացի չէր կրնար գործածել Սուիդասայ գործքը, որ Ժ դարուն կէսերը կը գրէր։[3] Պատճառներ կան՝ զորոնք աւելորդ է հոս յառաջ բերել, որ կ՚արգելուն զմեզ այս չափ յետս մղելու Հայոց Պատմութեան յօրինման ժամանակը։ Ասկէ զատ քանի մասնականութիւնք խորհել կու տան որ հայն չունէր իր առջեւն յոյն բառագրին ունեցած բնագրին բոլորովին նման բնագիր մը։ Օրինակի համար՝ արձանագրութիւնը Պրոկոպիոսի եւ Խորենացւոյ քով

1 Յովնան Ա, 3 "Նաւել ի Թարսիս։"

2 Անցողակի մատնանիշ կ՚ընենք Հայ պատմագրին ուրիշ մէկ յաւելուածը։ Ըստ անոր բոլոր Քանանացի նախարարք չնաւեցին ի Թարսիս։ Ասոնցմէ մին՝ Հռչակաւորն Քանանիդաս (— "Յորոց մի ես Քանանիդասս" —) հակառակ ուղղութիւնը բռնելով՝ կու գայ կը հիմնէ ի Հայս այս երկրին մէկ մեծ գերդաստանը։ Այս ալ աղբերաց հայացուցման մէկ նշխարն է, ինչպէս սովոր է ընել մեր հեղինակը։

3 Քրումպախեր, Պատմ. բիւզ. մատենագր. էջ 261։

սեանց վրայ գրուած է (στῆλαι, Խոր. արձանք) ըստ Սուիդասայ տուած բնագրին քարէ տախտակաց վրայ (ἐν πλαξὶ λιθίναις) էր[1]: Ընդհակառակը նոյն բնագիրը տախտակներ կ'ըսէ՝ ինչպէս Խորենացի սիւներ (արձանք), առանց անոնց թիւն որոշելու ինչպէս ունի Պրոկոպիոս (στῆλαι δύο):

Ուստի պէտք է դիմել ենթադրութեան հասարակ աղբիւրի մ'երկու հեղինակաց: Թէ Մ. Խորենացի եւ թէ Սուիդաս կը հետեւին Պրոկոպիոսի պատմածին մէկ նոր խմբագրութեան, զոր հաւանականագոյնս ժամանակագիր մը յիշողութեամբ միայն ըրած էր. եւ անտարակոյս երկուքն ալ քանի մ'եղանակաւորմունք ըրած են իրենց առջեւն եղած բնագրին վրայ:

Ո՞րն է այս հասարակաց աղբիւրը: Այս նկատմամբ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունինք: Յօժարակամ կ'ընդունինք որ Մաղաղասայ կորսուած մէկ հատակտորն ըլլալու է, զոր մերթ ընդ մերթ կ'օրինակէ Սուիդաս, եւ որուն այժմու բնագիրն շատ կրճատուած է այն տեղն՝ ուր Բելիսարի արշաւանքը պիտի պատմուէր:[2]

---

1 Πλάξ կը համապատասխանէ հայերէն տախտակին:

2 Արդեամբք ալ Մաղաղաս բաւական մանրամասնութեամբ կը պատմէ Գեղիմերի յաջողակութիւնն (էջ 459), որ առիթ տուաւ պատերազմին: Յետոյ (էջ 478) կ'ըսէ մեզ թէ ինչպէս Բելիսար զՎանդալաց թագաւորը գերի բերաւ ի Կոստանդնուպոլիս: Սակայն բառ մ'ալ չ'ըսեր այն պատերազմական գործողութեանց նկատմամբ, որոնց յանգեցաւ Աֆրիկէի աշխարհակալութիւնը: Այստեղ ապահովապէս պակաս կտոր մը կայ: — Կ'երեւայ նմանապէս թէ Սուիդասայ "Ἄφροι անունը գործածելն Մաղաղասայ կը տանի զմեզ: Այս բառը (= Afri) օտար է դասական յունարէնին, եւ տակաւին չի գտնուիր Պրոկոպիոսի քով: Պապոսի յունական անուանց Բառգիրքը (Գ. տպագր. Նորոգ աշխատասիրեալ ի Պէնզլէրէ, 1884ին) "Ἄφροι բառին ուրիշ տեղ մը ցոյց չի տար՝ բայց միայն զՍուիդաս: Արդ այս բառն՝ որ լատիններէն է ծագմամբ եւ այնպէս քիչ կը գործածուի Զ դարու յունարէնին մէջ, հինգ անգամ կը պատահի Մաղաղասայ այն հատակտորին մէջ, որ կը վերաբերի այն դիպաց որոնք զՅուստինիանոս մղեցին Վանդալաց դէմ պատերազմի

Զինչ եւ իցէ՝ մեր ուսումնասիրութիւնը դրական հետեւանքի մը կը հասցընէ։ Մ. Խորենացի գործածած է Պրոկոպիոսէն յետնագոյն խմբագրութիւն մը, եւ վերջինս չէ կանուխ քան Զ դարուն կէսերը։ Որովհետեւ Պրոկոպիոսէն յառաջ ոչ ոք Քանանացւոց արձանագրութեան վրայ խօսած է, աւելի հաստատուն կռուան մը կ՚ունենանք քան Մովսիսէն եղած բազմաթիւ կոչումներն, որ թոյլ կու տայ մեզ հաստատելու թէ Հայոց Պատմութեան մէջ յիշատակարաններ կան՝ որոնք ամենէն կանուխ մինչեւ Զ դարուն երկրորդ կէսը կը հասնին։

Վերջին խօսք մ՚ալ։ Արդէն հասած էի եզրակացութեան իմ հետազօտութեանցս, որոնց հետեւութիւնքն այժմ իսկ հաղորդեցի, երբ գտայ անոր հաստատութիւն մ՚որ ինծի համար շատ մեծ յարգ ունի։ Արդէն քառասուն տարի կայ որ լուսաբանուած էր այն ապացուցման գլխաւոր կէտը, այսինքն թէ Պրոկոպիոսի պատմութիւնը կանխագոյն է քան Մ. Խորենացւոյնը։ Մովերս՝ Փիւնիկեցւոց մեծանուն պատմիչը՝ 1850ին հրատարակած մէկ գրքին մէջ զբաղած է Տիգիսիսի արձանագրութեամբ։ Իրեն ալ հանած եզրակացութիւնք կը նոյնանան իմիններուս հետ։ Համեմատելով Պրոկոպիոսի եւ Մովսիսի պատմածները, կը հետեւցընէ թէ Խորենացի այստեղ ընդմիջարկութիւն մը կրած պիտի ըլլայ, այսինքն յետնագոյն ձեռքէ կտոր մ՚աւելցած։ Իրեն այս բանս անով աւելի հաւանական կ՚երեւար որ Խորենացւոյ այս կտորը, կ՚ըսէ, կրնայ դուրս հանուիլ իւր տեղէն, առանց բնագրին թերի մնալուն։[1] Մովերսի կարծիքը կ՚ե-

---

ձեռնարկելու (էջ 459)։ Դժուար է այստեղ պարզ զուգադիպութիւն մը տեսնել։

1 Մովերս, Փիւնիկեցիք, Բ, 2, էջ 428 եւ մանաւանդ՝ էջ 433։

ըսեւայ թէ ցայսօր անծանօթ մնացած է Հայագիտաց. գոնէ չեմ գտներ զայն տեղ մը յիշատակուած։

Մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնք թոյլ կու տան աւելի ընդհանուր հետեւութիւններ հանել նոյն իրողութիւններէն։

Փարիզ, 18 Փետրուար 1894։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ* . . . . . . Փր. 1.25

Բ. *ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԶԱՐՄԻՆ ՏԻՒԶԵԱՆՑ* . . . . Փր. 1—

Գ. *ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԱՌ ԳԷՈՐԳԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՅ ԳՐՈՑ* Փր. 1.25

Դ. *ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅՔ Ի ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ* Փր. —.85

Ե. *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՅ ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ* . . . . Փր. 3.—

Զ. *ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ* Փր. 1.—

Է. *ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ԴԷՊ Ի ՀԱՅՍ* . . . . Փր. 1.25

Ը. *ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ* . . . . Փր. 1.—

Թ. *ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Ա. ՀՏՐ.* . . . . Փր. 2.50

Ժ. *ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՔ ԳՐՈՑ ԴԱՒԹԻ ԱՆՅԱՂԹԻ* . . . . Փր. 1.25

ԺԱ. *ՀԱՅՔ ՅԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՈԼԻՍ ԴՐԱՆՍԻԼՈՒԱՆԻՈՅ Ա. ՀՏՐ.* . . . . . Փր. 4.50

ԺԲ. *ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ* . . . . Փր. 1.—

ԺԳ. *ՀԱՅ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ* . . . Փր. 2.—

ԺԴ. *ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ* . . . Փր. 1.—

